

บทที่ 3

พุทธจักรวาลวิทยาที่ปรากฏในการวางผังวัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

3.1 พุทธจักรวาลคติในการวางผังวัด

จักรวาลคติ คือ ความคิดในลักษณะนามธรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้สัญลักษณ์หรือรหัสที่เกี่ยวกับความเป็นมาของโลก ทวีป และมหาสมุทร ซึ่งรูปแบบจักรวาลคติที่ใช้อย่างแพร่หลายทั่วทั้งทวีปเอเชียตั้งแต่อินเดียจนถึงมหาสมุทรแปซิฟิก เป็นรูปแบบจำลองระบบจักรวาลของศาสนาฮินดูที่ผสมผสานเข้ากับศาสนาพุทธ โดยมีสัญลักษณ์ของระบบจักรวาล ได้แก่ เขาพระสุเมรุ ทวีป ภูเขา และมหาสมุทร (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2539, น.19)

การวางผังจักรวาลคติ คือ การวางรูปแบบอาคารสถานที่ โดยจัดวางตำแหน่งทิศทางให้สอดคล้องกับความเชื่อเรื่องจักรวาลของแต่ละชุมชน แม้แต่ชุมชนที่นับถือผีบรรพบุรุษก็มีระบบจักรวาลเป็นของตนเอง และการที่จะสามารถสร้างศูนย์กลางของชุมชนหนึ่งๆให้เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมได้นั้น จำเป็นต้องสร้างแบบจำลองจักรวาลขึ้นมา ซึ่งพื้นที่ใดก็ตามที่ถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางของจักรวาล พื้นที่นั้นจะกลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมด้วย (กรรณก รัตนวราภรณ์, 2545, น.1)

ดังนั้น พุทธจักรวาลคติจึงเป็นความคิดในลักษณะนามธรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้สัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับความเป็นมาของจักรวาล โลก รวมถึงสรรพสิ่งต่างๆที่อยู่ในจักรวาล โดยสัญลักษณ์ของระบบจักรวาลทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ แผ่นดิน น้ำ ลม เขาสิเนรุ (เขาพระสุเมรุ) เป็นศูนย์กลางของจักรวาล ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ภูเขาหิมวันต์ (ภูเขาหิมพานต์) ภูเขาจักรวาล (ภูเขาจักรวาล) ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ภพดาวดึงส์ ภพอสูร อเวจีมหานรก (อเวจีมหานรก) ทวีปใหญ่ 4 ทวีป ทวีปเล็ก โลกัณตนรก (โลกัณตริกนรก) มหาสมุทร 4 นอกจากนี้ยังรวมถึงสวรรค์อีก 5 ชั้น นอกจากดาวดึงส์ที่กล่าวแล้ว นรกภูมินอกเหนือจากที่กล่าวแล้ว พรหมโลก 20 ชั้น เปรตภูมิ อสุรกายภูมิ ดิรัจฉานภูมิ และมนุษย์โลก ซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลในพระพุทธศาสนาด้วย

ส่วนการวางผังพุทธจักรวาลคิตีคือการวางรูปแบบอาคารสถานที่ทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะวัดซึ่งเป็นหนึ่งในสถาบันทางสังคมและวัฒนธรรมที่คอยจัดระบบระเบียบความเชื่อเป็นเสมือนศูนย์รวมจิตใจของผู้คนนั้น มักจะมีการจัดวางตำแหน่งทิศทางให้สอดคล้องกับ

คติความเชื่อเรื่องจักรวาลในพระพุทธศาสนา โดยมีการสร้างแบบจำลองของพุทธจักรวาลขึ้นมา เพื่อให้พื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นสถานที่พิเศษและเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ต่อการประกอบพิธีกรรม

ในสมัยพุทธกาลและสมัยหลังพุทธกาลไม่นาน พระพุทธศาสนาไม่ได้ยึดถือเอาวัตถุเป็นหลักสำคัญ ศาสนสถานทางพระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นภายหลังที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว โดยเมื่อพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาสู่บริเวณดินแดนสุวรรณภูมิหรือบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเป็นระยะเวลานาน จึงก่อให้เกิดการสังสรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่แฝงคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาไว้มากมาย

การสร้างวัดในไทยในอดีตมีข้อสันนิษฐานว่า เมื่อพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาในไทยแล้ว ได้มีผู้ที่เลื่อมใสศรัทธาขอบวชเป็นพระภิกษุ ต่อมาจึงทำให้เกิดการสร้างวัดขึ้น โดยสาเหตุของการสร้างวัดนั้นมี 2 ประการ คือ วัดที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ และวัดที่สร้างสถาปนาขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิตามแบบอย่างของอินเดีย ดังนั้นองค์ประกอบที่สำคัญของวัดในยุคแรกจึงได้แก่ พระสถูปเจดีย์ วิหาร และที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์ เป็นต้น (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระพุทธเจ้า, 2499, น.12)

สมคิด จิระทัศนกุล (2543) ได้ศึกษารูปแบบพุทธสถาปัตยกรรมไทยประเภทต่างๆ ภายในวัด โดยมีขอบเขตเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับความหมาย ที่มา ประเภท ตำแหน่งที่ตั้ง รูปแบบ ลักษณะอาคาร ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าการศึกษาเรื่องพุทธสถาปัตยกรรมไทยของสมคิด จิระทัศนกุล มีความครอบคลุมในเรื่องของพื้นฐานทางด้านสถาปัตยกรรมไทยอย่างชัดเจน อันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำเนื้อหาเหล่านี้มาเปรียบเทียบกับสถาปัตยกรรมภายในวัดของล้านนาในลำดับต่อไป

เมื่อก้าวถึงพื้นที่ของวัดโดยทั่วไปแบ่งเป็น 3 เขต ได้แก่ เขตพุทธาวาส เขตสังฆาวาส และเขตธรณีสงฆ์

ประการแรก เขตพุทธาวาส คำว่า “พุทธาวาส” เกิดจากการผสมคำระหว่าง คำว่า “พุทธะ” กับ คำว่า “อาวาส” ซึ่งความหมายโดยตรง หมายถึง สถานที่ประทับของพระพุทธเจ้า ดังนั้นเขตพุทธาวาส จึงหมายถึง ขอบเขตบริเวณของวัดที่มีความสำคัญที่สุด เป็นพื้นที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาของพระภิกษุสงฆ์ โดยเขตพุทธาวาสจะปรากฏพระสถูปเจดีย์หรืออาคารต่างๆ ซึ่งภายในจะมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ การใช้คำว่าพุทธาวาสในเขตบริเวณดังกล่าวนี้ก็เพื่อสื่อความหมายให้เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นเขตบริเวณอันศักดิ์สิทธิ์ เสมือนยังมีพระพุทธเจ้าประทับเป็นองค์ประธานอยู่ โดยเขตพุทธาวาสจะประกอบด้วยสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ ดังนี้

1. พระเจดีย์ พระมณฑป พระปราสาท คือ อาคารที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นศูนย์กลางของวัด
2. พระอุโบสถ คือ อาคารที่ใช้ประกอบพิธีกรรมในการทำสังฆกรรมของพระภิกษุสงฆ์
3. พระวิหาร คือ อาคารที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาระหว่างพระสงฆ์และภิกษุ

4. เจดีย์ (มณฑป ปรางค์) ราย เจดีย์ (มณฑป ปรางค์) ทิศ คือ อาคารที่ใช้บรรจุอัฐิหรือเป็นอาคารที่ประกอบขึ้นเพื่อให้ผังมีความสมบูรณ์

5. หอระฆัง คือ อาคารที่ใช้ทำการบอกเวลาสำหรับพระภิกษุสงฆ์

6. ศาลาต่างๆ เช่น ศาลาราย คือ อาคารที่ใช้เป็นที่นั่งพักของผู้ที่มาวัด

ศาลาทิศ คือ อาคารที่ล้อมอาคารสำคัญ และยังใช้เป็นที่นั่งพักสำหรับผู้ที่มาวัด หรือเป็นอาคารที่ประกอบขึ้นเพื่อให้ผังมีความสมบูรณ์

7. พระระเบียง คือ อาคารที่ล้อมอาคารหลักสำคัญๆ หรือล้อมแสดงเป็นเขตพุทธาวาส

8. พลับพลาเปลื้องเครื่อง คือ อาคารที่ใช้สำหรับเป็นที่พระมหากษัตริย์เปลี่ยนชุดฉลองพระองค์ ในครั้งทรงเสด็จพระราชดำเนินเพื่อบำเพ็ญพระราชกุศล

9. ชุมประตู่วัด

10. ศาลาท่าน้ำ

องค์ประกอบที่เป็นอาคารต่างๆในเขตพุทธาวาสนี้ พระเจดีย์ พระมณฑป พระปรางค์ เป็นประเภทอาคารที่สำคัญที่สุดในฐานะประธานหลักของวัด เห็นได้จากการวางตำแหน่งลงในผังจะอยู่ตรงบริเวณศูนย์กลางของผังวัดที่สำคัญที่สุดในเขตพุทธาวาส ในขณะที่อาคารสำคัญรองลงมาในกลุ่มแรก คือ พระอุโบสถ และพระวิหาร ซึ่งอาคารทั้งสองประเภทนี้มักใช้คู่กันกับพระเจดีย์ พระมณฑป หรือพระปรางค์ประธานอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ หรืออาจใช้ประกอบรวมกันทั้งสามประเภท คือ พระอุโบสถ พระเจดีย์ และพระวิหาร เนื่องจากอาคารทั้งสองใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา จึงต้องอิงร่วมกับพระเจดีย์เพื่อสื่อความหมายให้เห็นว่าการประกอบพิธีกรรมต่างๆทางศาสนาจะมีพระพุทธเจ้าเป็นองค์ประธานรับรู้ด้วยเสมอ ทั้งนี้ไม่ว่าวัดใดก็ตาม มักจะเห็นพระอุโบสถหรือพระวิหารวางตำแหน่งอยู่ทางด้านหน้าของพระเจดีย์ (พระปรางค์ พระมณฑป) ในลักษณะของแกนแนวดิ่ง สาเหตุก็เพื่อให้ผู้ที่เข้าร่วมพิธีกรรมได้หันหน้าไปยังพระพุทธรูป แม้บางครั้งจะมีการใช้ประกอบรวมกันทั้งสามอย่าง อาทิ พระวิหารวางตำแหน่งทางด้านหน้าสุด มีพระเจดีย์อยู่ตรงกลาง และพระอุโบสถอยู่ทางด้านหลัง พระอุโบสถที่อยู่ทางด้านหลังก็มักจะหันส่วนหน้าของอาคารไปทางด้านหลังด้วย เพื่อเวลาที่เข้าไปทำสังฆกรรมจะสามารถหันหน้าเข้าสู่องค์พระเจดีย์ได้เช่นเดียวกัน

ในส่วนของการกำหนดหน้าที่ของอาคารกลุ่มนี้ในแต่ละประเภทและตำแหน่งในผังของวัด ไม่มีข้อกำหนดตายตัว ยกเว้นพระเจดีย์ หรือพระมณฑปประธานที่ต้องตั้งอยู่ในตำแหน่งหลักเช่นเดิม ทั้งนี้ ต่างขึ้นอยู่กับแนวคิดและคติความเชื่อของแต่ละสมัยด้วย อาทิ ในสมัยสุโขทัย ตำแหน่งที่ตั้งของพระอุโบสถไม่ถูกเน้นให้อยู่ในแนวแกนประธานดังเช่นพระวิหาร ส่วนในสมัย

อยุธยาตอนต้น พระอุโบสถกลับเข้ามาอยู่ในแนวแกน แต่ตั้งอยู่ในส่วนปลายทางด้านหลังพระเจดีย์ประธาน ส่วนสมัยอยุธยาตอนปลาย พระอุโบสถกลับมายู่แทนที่ตำแหน่งของพระวิหารซึ่งอยู่ในส่วนหน้าสุด ในขณะที่พระวิหารหลุดออกไปจากแนวแกนประธาน และเมื่อถึงยุครัตนโกสินทร์ พระอุโบสถได้มีบทบาทสำคัญเพียงหนึ่งเดียวในผังในฐานะหลักประธานสำคัญของวัด โดยที่วัดนั้นๆอาจไม่ต้องมีพระเจดีย์ พระปรางค์ หรือพระมณฑป เช่น พระอุโบสถวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ เช่นเดียวกับพระวิหารที่บางยุคสมัยกลายเป็นหลักประธานของวัด เช่น พระวิหารวัดพนัญเชิง จังหวัดอยุธยา วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ

ทั้งนี้ อาคารประเภทอื่นๆ อาทิ ศาลาราย พระระเบียง ตัวอย่างเหล่านี้เป็นอาคารรองกลุ่มที่สองที่ปรากฏร่วมในผังวัด ถือเป็นองค์ประกอบที่สร้างขึ้นเพื่อให้ผังวัดมีความสมบูรณ์มากขึ้น ซึ่งมีประโยชน์ต่อการใช้สอย หรือแฝงความหมายของสัญลักษณ์ตามคติความเชื่อทางศาสนาด้วย โดยอาคารประเภทเหล่านี้มักตั้งอยู่ในลักษณะที่โอบล้อมกลุ่มอาคารหลักประธานสำคัญนั่นเอง

ลักษณะการวางตำแหน่งอาคารในผังเขตพุทธาวาส ไทยได้รับอิทธิพลจากทั้งอินเดียและลังกา ดังนั้นแบบแผน แนวคิด คติความเชื่อต่างๆล้วนสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่เป็นต้นกำเนิดดั้งเดิมอยู่ด้วย แม้ภายหลังจะเกิดการผสมผสานแนวคิด คติความเชื่อของท้องถิ่นเข้าไป และเกิดการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย แต่ทั้งนี้ก็ยังรักษาเค้าโครงที่เป็นแม่บทเดิมอยู่ เห็นได้จากการสร้างพระเจดีย์ให้เป็นประธานของพระอาราม โดยมีพระวิหารใช้สำหรับประกอบพิธีกรรมอยู่ทางด้านหน้า ซึ่งแบบแผนดังกล่าวมีพัฒนาการมาจากการสร้างพระเจดีย์อยู่ตอนท้ายของเจดีย์สถานในถ้ำวิหารของพุทธสถานในอินเดีย ก่อนที่จะมีการสร้างอาคารที่เป็นพระวิหารในที่แจ้งขึ้น โดยพระเจดีย์นั้นหลุดออกไปอยู่นอกอาคาร แต่ยังคงรักษาตำแหน่งและแนวแกนเดิมอยู่ คือ ท้ายอาคาร พร้อมกับการสร้างพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ ณ ตำแหน่งที่เคยตั้งพระเจดีย์ภายในห้องพิธีนั้น เพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้าในฐานะองค์ประธานของการประชุมกิจของสงฆ์ ตำแหน่งที่ตั้งของพระเจดีย์และอาคารประกอบพิธีกรรมพระวิหารส่วนนี้ คือ ที่มาของแบบแผนการวางผังประธานในเขตพุทธาวาสนับตั้งแต่นั้นมา (เรื่องเดียวกัน, 2543, น.28-29)

กฎเกณฑ์ของการวางผังดังกล่าว เริ่มใช้ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 สมัยทวารวดี สืบเนื่องมาจนถึงยุคปัจจุบัน โดยแบบอย่างของแผนผังที่มีอาคารหลักสำคัญ ได้แก่ พระเจดีย์ (พระปรางค์ พระมณฑป) พระวิหาร และพระอุโบสถ ซึ่งมีลักษณะการวางผัง 5 แบบ ดังนี้

1. ผังแบบแนวแกนเดี่ยว หมายถึง การออกแบบผังพุทธาวาสที่มีพระเจดีย์ (พระปรางค์ พระมณฑป) และพระวิหาร หรือพระเจดีย์ (พระปรางค์ พระมณฑป) และพระอุโบสถ หรือทั้งพระเจดีย์ (พระปรางค์ พระมณฑป) พระอุโบสถ และพระวิหารวางเรียงอยู่บนแนวแกนหลักประธานเพียงแนวเดียว อาทิ

พระวิหารและพระเจดีย์ เช่น วัดช้างล้อม จังหวัดสุโขทัย วัดราชประดิษฐ์ กรุงเทพฯ
พระอุโบสถและพระปรางค์ เช่น วัดราชบูรณะ จังหวัดอยุธยา วัดพระราม จังหวัดอยุธยา
พระอุโบสถ พระเจดีย์ และพระวิหาร เช่น วัดกุฎีดาว จังหวัดอยุธยา วัดปทุมวนาราม
กรุงเทพฯ

2. แผนผังแนวแกนคู่ หมายถึง การออกแบบแผนผังพุทธาวาส โดยการสร้างแนวแกน
ประธานสองแนวขนานคู่กัน เพื่อให้แนวแกนทั้งสองมีความสำคัญเท่าๆกัน แล้วกำหนดวางอาคาร
หลักสำคัญลงบนแกนทั้งสองนั้น เช่น วัดสุวรรณาราม ธนบุรี วัดสุวรรณดาราราม จังหวัดอยุธยา

3. แผนผังแนวแกนขนาน 3 แกน หมายถึง การออกแบบแผนผังพุทธาวาส โดยการสร้างแกน
ประธานขึ้น 3 แกนขนานกัน หรือการสร้างแนวแกนหลักประธานขึ้นหนึ่งแกน แล้วสร้างแนวแกน
ย่อยประกบขนานอีก 2 ข้างแนวแกนนั้น ก่อนวางอาคารหลักสำคัญลงบนแต่ละแนวแกน
เช่น วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ

4. แผนผังแนวแกนฉาก หมายถึง การออกแบบแผนผังพุทธาวาส โดยการสร้างแนวแกน
ประธานขึ้นหนึ่งแกน แล้วสร้างแนวแกนย่อยอีกแนว วางขวางในทิศทางที่ตั้งฉากกับแกนประธาน
นั้น เช่น วัดนางพญา จังหวัดสุโขทัย วัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ

5. แผนผังกากบาท หมายถึง การออกแบบแผนผังพุทธาวาส โดยการสร้างแนวแกน
ประธานขึ้นหนึ่งแกนแล้วสร้างแนวแกนย่อยอีกแนว วางขวางในทิศทางที่ตั้งฉากตัดกับแกน
ประธานนั้น เช่น วัดราชบพิธฯ กรุงเทพฯ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก ผังลักษณะนี้
มักเป็นวัดที่มีพระวิหารหลวง พระวิหารทิศ และพระระเบียงเป็นวงล้อมพระเจดีย์หรือพระปรางค์
ประธาน (เรื่องเดียวกัน, 2543, น.30-31)

ประการที่สอง เขตสังฆาวาส คำว่า “สังฆาวาส” เกิดจากการผสมคำระหว่างคำว่า “สงฆ์”
กับคำว่า “อาวาส” ซึ่งความหมายโดยตรง แปลว่า ที่อยู่แห่งหมู่สงฆ์ ดังนั้นเขตสังฆาวาส จึงหมายถึง
ขอบเขตบริเวณพื้นที่ส่วนหนึ่งของวัดอันเป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์เพื่อให้ทำกิจธุระส่วนตัว
โดยพื้นที่บริเวณเขตสังฆาวาสจะมีขอบเขตที่มิดชิด และมีตัวอาคารที่สัมพันธ์กับวัตรปฏิบัติของ
พระภิกษุสงฆ์ ดังนี้

1. กุฏิ คือ อาคารที่พระภิกษุสงฆ์ใช้เป็นที่อยู่อาศัย
2. หอฉัน คือ อาคารที่ใช้สำหรับฉันภัตตาหาร
3. กัปปียกุฏิ คือ โรงเก็บอาหาร
4. วัจจกุฏิ (เว็จกุฏิ) คือ อาคารสำหรับใช้ขับถ่าย
5. ห้องสรงน้ำ คือ ห้องชำระล้างร่างกาย

6. ชันดาพร คือ โรงรักษาไฟและตม้นน้ำ
7. หอไตร คือ อาคารที่ใช้เก็บรักษาคัมภีร์ต่างๆทางพระพุทธศาสนา
8. ศาลาการเปรียญ คือ อาคารที่ใช้เป็นที่เรียนหนังสือของพระภิกษุสามเณร
9. ศาลาบาตร คือ อาคารที่ใช้สำหรับตั้งบาตรพระ เพื่อให้ประชาชนนำอาหารมาใส่ไว้ก่อนนำไปถวายพระภิกษุ
10. ศาลาโรงธรรม (ธรรมศาลา) คือ โรงเทศนาธรรม

ลักษณะการวางตำแหน่งอาคารในผังเขตสังฆาวาส ในกลุ่มอาคารทั้งหมดนี้ ฤกษ์เป็นอาคารหลักสำคัญที่กำหนดโครงสร้างแผนผังของเขตสังฆาวาส อาคารประเภทอื่นๆจะมาประกอบรวมในตำแหน่งใดขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ในเชิงประโยชน์ใช้สอยที่เกี่ยวข้องกับฤกษ์ ในเขตสังฆาวาส จะไม่มีการกำหนดที่ตั้งของแต่ละอาคารให้สัมพันธ์กับเรื่องของทิศโดยตรง แต่จะขึ้นอยู่กับทิศทางเกี่ยวกับทางเข้าหลักในเขตเป็นเกณฑ์ อย่างไรก็ตามประเภทของวัด ชั้นของวัด ที่ตั้ง รวมทั้งขนาดของวัด ยังส่งผลต่อการจัดวางผังของเขตสังฆาวาสอีกด้วย กล่าวคือ หากเป็นวัดราษฎร์ขนาดเล็กอยู่ในชนบท การวางผังเขตสังฆาวาสจะไม่มีการกำหนดตายตัว นิยมวางฤกษ์ในลักษณะกระจายตัวเป็นหลัก มีระเบียบอยู่อย่างหลวมๆ อาคารที่เป็นองค์ประกอบรองหลังอื่นๆจะจัดวางอยู่ในตำแหน่งเพื่ออำนวยความสะดวกสำหรับการใช้ประโยชน์ของพระภิกษุโดยตรงมากกว่าคำนึงถึงความงามทางสถาปัตยกรรม แต่ส่วนใหญ่จะมีวิธีการจัดวางผังที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ จัดฤกษ์ให้อยู่เป็นกลุ่ม โดยอาจแยกเป็นหลังๆ หรือต่อเชื่อมด้วยชาน มีหอฉันอยู่ตรงกลางชาน ถัดเลยออกมา ก็จะเป็นเรือนวัจจฤกษ์หรืออาคารสำหรับใช้ขับถ่าย ซึ่งอาจรวมเข้ากับห้องสรงน้ำ และมักสร้างต่อเรียงเป็นแถวๆ สำหรับกัปปิยฤกษ์หรือโรงเก็บอาหารก็มักรวมเข้ากับเรือนชันดาพรเป็นอาคารหลังเดียวกัน โดยอาจมีเพียงจุดเดียวรวมกันสำหรับวัดขนาดเล็ก หรือแยกเฉพาะตามหมู่หรือคณะสำหรับวัดขนาดใหญ่ ส่วนหอไตรก็จะแยกออกไปตั้งเดี่ยวอยู่กลางสระน้ำใหญ่ อาจอยู่บริเวณส่วนหลังหรือส่วนหน้าหรือด้านใดด้านหนึ่งของหมู่ฤกษ์ เช่นเดียวกับศาลาการเปรียญที่มักตั้งอยู่ในตำแหน่งที่พระภิกษุสงฆ์สามารถเข้ามาใช้สอยได้อย่างสะดวก ในขณะที่ประชาชนก็สามารถเข้ามาใช้ประโยชน์สำหรับอาคารหลังนี้ได้เช่นเดียวกัน ดังนั้นศาลาการเปรียญจึงมักวางอยู่ด้านหน้าเขตสังฆาวาส หรือบริเวณส่วนที่ติดกับเขตพุทธาวาสหรืออาจอยู่ทางด้านข้างของเขตธรณีสงฆ์ ที่ประชาชนสามารถเข้ามาใช้จากทางด้านนี้โดยไม่ต้องผ่านเข้ามาจากทางเขตพุทธาวาส สำหรับศาลาธรรม จะมีขึ้นในกรณีที่วัดนั้นไม่มีศาลาการเปรียญ ซึ่งศาลาธรรมนี้ก็จะถูกสร้างขึ้นเพื่อแทนที่อาคารดังกล่าว

สำหรับการวางผังเขตสังฆาวาสของวัดในเมืองจะมีระเบียบแบบแผนที่ชัดเจนกว่า วัดราษฎร์ในชนบท โดยเฉพาะวัดหลวงขนาดใหญ่จะกำหนดตำแหน่งที่ตั้งและระบบของ โครงสร้างผังเขตสังฆาวาสอย่างชัดเจน ซึ่งการแบ่งพื้นที่ของเขตสังฆาวาสนี้จะแบ่งขนาดตาม จำนวนพระสงฆ์และองค์ประกอบย่อย เช่น หอฉัน หอไตร เป็นต้น วิธีการแบ่งก็อาศัยการแบ่งซอย ออกเป็นลักษณะช่องตาราง อาทิ เขตสังฆาวาสวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ (เรื่องเดียวกัน, 2543, น.32-33)

ประการที่สาม เขตธรณีสงฆ์ หมายถึง เขตบริเวณพื้นที่ในพระอารามที่เหลือนจากการ แบ่งเป็นเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส ซึ่งวัดกำหนดให้เขตธรณีสงฆ์เป็นเขตพื้นที่ใช้สอย เพื่อสาธารณะประโยชน์ เช่น สร้างเมรุสำหรับฌาปนกิจศพ สร้างโรงเรียน หรือให้ประชาชน เข้าพื้นที่เพื่อเป็นแหล่งทำมาหากิน เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าสาเหตุการแบ่งแยกพื้นที่ของวัดออกเป็น 3 เขต ก็เพื่อทำให้เกิดความเป็น ระเบียบในการใช้พื้นที่สำหรับพระภิกษุสงฆ์ เพราะพระภิกษุสงฆ์จะต้องมีการทำสังฆกรรมร่วมกับ พระภิกษุสงฆ์รูปอื่นๆ และยังต้องมีที่อยู่อาศัยเพื่อการหลับนอนเฉพาะรูปด้วย ซึ่งวิถีปฏิบัติของ พระภิกษุสงฆ์ทั้งสองประการมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ การทำสังฆกรรมในเขตพุทธาวาส มีลักษณะเป็นพิธีการโดยต้องมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกับหมู่พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน ในขณะที่ การอยู่อาศัยในเขตสังฆาวาสนั้นมีความเป็นส่วนตัว ซึ่งพระสงฆ์จะมีปฏิสัมพันธ์เฉพาะแต่กับ หมู่พระภิกษุสงฆ์ที่อาศัยอยู่ในเขตเดียวกัน ดังนั้นการแบ่งพื้นที่วัดออกเป็น 3 เขตนี้ เขตพุทธาวาส ถูกใช้เป็นพื้นที่กึ่งสาธารณะ เขตสังฆาวาสถูกที่ใช้เป็นพื้นที่ส่วนตัวสำหรับพระสงฆ์ และ เขตธรณีสงฆ์ถูกใช้เป็นพื้นที่สาธารณะสำหรับคนทั่วไป (เรื่องเดียวกัน, 2543, น.33-34)

ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยลงมา จะมีความสัมพันธ์กันในลักษณะของผัง มีอยู่ 5 แบบ ดังนี้

1. แบบประกบหน้า-หลัง หมายถึง การแบ่งเขตพื้นที่พุทธาวาสและสังฆาวาสออกเป็น 2 ส่วนในลักษณะแกนตั้ง ตามแนวทิศการหันหน้าออกไปด้านทางเข้าหลักของวัด โดยมี เขตพุทธาวาสตั้งอยู่ส่วนหน้า ส่วนเขตสังฆาวาสอยู่เลยต่อออกไปทางด้านหลัง เช่น วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ วัดชนะสงคราม กรุงเทพฯ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ เป็นต้น

2. แบบชิดข้าง หมายถึง การแบ่งเขตพื้นที่วัดออกเป็น 2 ส่วน โดยทั้งเขตพุทธาวาสและ เขตสังฆาวาสจะวางประกบชิดกันและต่างหันไปทางด้านหน้าวัด ซึ่งเขตสังฆาวาสจะวางประกบ ทางด้านซ้ายหรือขวาก็ได้ เช่น วัดพระสี่อิริยาบถ จังหวัดกำแพงเพชร วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ วัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ เป็นต้น

3. แบบคู่ประกบ หมายถึง การแบ่งเขตพื้นที่วัดออกเป็น 3 ส่วน โดยวางเขตพุทธาวาสอยู่ตรงกลาง ส่วนเขตสังฆาวาสจะแยกเป็นอีก 2 ส่วน วางประกบทั้งซ้ายและขวาของเขตพุทธาวาส เช่น วัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ วัดโสมนัสวิหาร กรุงเทพฯ วัดราชสิทธิาราม ธนบุรี เป็นต้น

4. แบบล้อม 3 ด้าน หมายถึง การปรับพื้นที่เขตสังฆาวาส ให้มีรูปลักษณะของพื้นที่หักเป็นรูปตัว U เพื่อใช้โอบล้อมเขตพุทธาวาสไว้ตรงกลาง ซึ่งตั้งอยู่ตรงส่วนด้านหน้าของวัด การปิดล้อมลักษณะเช่นนี้มักใช้กับวัดที่มีพื้นที่และจำนวนพระภิกษุสงฆ์มาก ๆ อาทิ วัดราชนาคดาราม กรุงเทพฯ

5. แบบโอบหักศอก หมายถึง การปรับส่วนปลายของพื้นที่เขตสังฆาวาสให้หักเลี้ยวไปทางด้านใดด้านหนึ่งเพื่อโอบล้อมส่วนท้ายของเขตพุทธาวาส ทำให้รูปลักษณะพื้นที่ของเขตสังฆาวาสคล้ายตัว L เช่น วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส มีข้อสังเกตคือ การวางเขตพุทธาวาสในทุกวัดจะต้องอยู่ทางด้านหน้า และไม่มีวัดใดที่วางเขตสังฆาวาสไว้ทางด้านหน้าของเขตพุทธาวาส ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นว่า เขตพุทธาวาสเป็นเขตแดนที่สำคัญที่สุดภายในวัด สำหรับเขตธรณีสงฆ์ มักจะอยู่บริเวณส่วนที่เป็นด้านข้างใดด้านหนึ่ง หรือบริเวณส่วนด้านหลังของพื้นที่วัด (เรื่องเดียวกัน, 2543, น.35)

3.1.1 องค์ประกอบสำคัญในเขตพุทธาวาส

องค์ประกอบสำคัญในเขตพุทธาวาส มีดังนี้

1. **พระเจดีย์** คือ สิ่งก่อสร้างประเภทหนึ่งในงานสถาปัตยกรรมไทย ถือเป็นรูปคล้ายลอมฟางและมียอดแหลม ใช้เป็นหลักประธานของวัด อีกทั้งพระเจดีย์ยังเป็นที่บรรจุสิ่งที่มีค่าอันสูงส่งเช่นพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า และยังเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงพระพุทธเจ้าอีกด้วย โดยคำว่า “เจดีย์” มาจากคำว่า “เจติย” ในภาษาบาลี หรือ “ไจตุย” ในภาษาสันสกฤต (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, 2526, น.234)

คำว่า “เจดีย์” มีหลายความหมายด้วยกัน ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556, น.114-115) ให้ความหมายของคำว่า “เจดีย์” ว่าหมายถึงสิ่งที่ก่อขึ้น ที่เคารพบูชา สิ่งเตือนใจให้ระลึกถึง และยังหมายถึงสถานที่หรือสิ่งที่เคารพบูชาเนื่องด้วยพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา โดยเจดีย์สมัยหลังพุทธกาล มี 4 อย่าง ได้แก่

1. ราชเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ
2. บริโภคเจดีย์ เป็นสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงเคยใช้ ความหมายโดยแคบ หมายถึง ต้นโพธิ์ ส่วนความหมายโดยกว้าง หมายถึง สังฆเวณียสถาน 4 รวมถึงสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงเคยบริโภคด้วย เช่น บาตร จีวร เป็นต้น
3. ธรรมเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่บรรจุพระธรรม เช่น บรรจุใบลานจารึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เป็นต้น
4. อุทเทสิกเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่สร้างอุทิศแด่พระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป

รูปแบบลักษณะของพระสถูป หรือพระเจดีย์ มีวิวัฒนาการจากวัฒนธรรมอินเดีย มีข้อสันนิษฐานว่า ที่มาของรูปแบบลักษณะของพระสถูปหรือพระเจดีย์นั้น แต่เดิมมาจากที่ฝังอัฐิของคนอินเดียในสมัยก่อนซึ่งใช้ดินพูนเป็นโคกไว้ บางแห่งพบว่าก่อนเอาดินพูนทับศพหรือกระดูกได้ใช้แผ่นหินมาทับเป็นห้องมีหลังคาด้วย แต่เมื่อฝนตกเนินดินเหล่านี้อาจพังทลายลง จึงทำเชือกเพื่อยึดล้อมเนินดินด้วยไม้ไผ่ ท่อนไม้ หรือใช้แผ่นหินหรืออิฐเผาปูทับหน้าดิน (เฉลิม รัตนทัศนีย์, 2539, น.26)

ในขณะที่ต้นกำเนิดของพระสถูป หรือพระเจดีย์ทางพระพุทธศาสนา ตั้งอยู่ที่ตำบลสาญจี ประเทศอินเดีย โดยในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชมีการสร้างพระสถูปสาญจีขึ้น ซึ่งพระสถูปองค์นี้ถือว่ามีขนาดใหญ่ที่สุดในสมัยเริ่มสร้าง ในส่วนพระสถูปของพระพุทธเจ้าได้สร้างเป็นรูปโดมกลมใหญ่บนฐานสูง และทำเป็นเสาหินรับแผ่นหินกลมอย่างฉัตร อีกทั้งยังมีการทำเป็นรูปบัลลังก์สี่เหลี่ยมเหนือยอดพระสถูปกลมเพื่อตั้งรับฉัตรด้วย พระสถูปหรือพระเจดีย์นี้จึงเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงพระรัตนบัลลังก์แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และในส่วนองค์ประกอบต่างๆของพระสถูปจึงเป็นที่มาของรูปแบบพระสถูปเจดีย์ในเวลาต่อมา

เมื่อกล่าวถึงประเภทและตำแหน่งที่ตั้งของพระเจดีย์ที่ใช้ประกอบในเขตพุทธาวาสแบ่งได้ 5 ประเภท ดังนี้

1. เจดีย์ประธาน หมายถึง พระเจดีย์ที่เป็นอาคารหลักประธานของวัด มีขนาดใหญ่ที่สุดในผัง ตั้งอยู่บริเวณกึ่งกลางของผัง หรือบนแนวแกนหลักด้านหลังพระอุโบสถหรือพระวิหาร อาทิ พระเจดีย์ประธานวัดกุฎีดาว จังหวัดอยุธยา
2. เจดีย์ราย หมายถึง พระเจดีย์ขนาดย่อมที่ประกอบอยู่ในผังในฐานะพระเจดีย์รอง ตั้งอยู่รอบอาคารประธาน อาทิ พระเจดีย์รายวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดอยุธยา
3. เจดีย์ทิศ หรือเจดีย์มุม หมายถึง พระเจดีย์รองสำคัญในผัง เป็นเจดีย์บริวารล้อมเจดีย์ประธาน ตั้งประกอบในผังทิศสำคัญทั้ง 4 หรือมุมทั้ง 4 ของผัง อาทิ พระเจดีย์ทิศหรือเจดีย์มุมวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นกลุ่มพระเจดีย์ตั้งอยู่ที่มุมทั้ง 4 นอกพระระเบียงคด

4. เจดีย์คู่ หมายถึง พระเจดีย์ที่ทำขึ้นเป็นคู่ ตั้งอยู่ด้านหน้าพระอุโบสถ พระวิหาร หรือ พระปรารักษ์ อาทิ พระเจดีย์คู่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี

5. เจดีย์หมู่ หมายถึง พระเจดีย์ที่สร้างเป็นหมู่ในบริเวณเดียวกัน โดยเน้นความสำคัญ ทั้งกลุ่ม เช่น หมู่พระเจดีย์วัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ประจำเฉพาะ รัชกาลที่ 1-4 (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.38-42)

2. พระปรารักษ์ คือ สิ่งก่อสร้างประเภทหนึ่งในงานสถาปัตยกรรมไทย มียอดสูงขึ้นไป ลักษณะรูปทรงคล้ายฝักข้าวโพด และมีฝักเพลาปักอยู่ข้างบน (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, 2526, น.506) ซึ่งพระปรารักษ์นั้นใช้เป็นหลักประธานของวัด เช่นเดียวกับพระเจดีย์หรือ พระมณฑป โดยภายในพระปรารักษ์จะประดิษฐานพระพุทธรูปหรือพระบรมธาตุของพระพุทธรเจ้า

คำว่า “ปรารักษ์” แต่เดิมมาจากคำว่า “ปรารคณ” แปลว่า “ซาลา” หรือ “ทางเดินเข้า” ความหมายเดิมในศาสนสถานของขอม หมายถึง บริเวณหรือระยะทางนับแต่ซุ้มประตูทางเข้า (โคปุระ) จนถึงองค์ปราสาท ต่อมาคำว่า “ปรารักษ์” ถูกเรียกผิดโดยนำไปใช้เรียกตัวอาคารปราสาท ประธานแทน (นิสิศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ กรมพระยา, 2515, น.259)

คติการสร้างพระปรารักษ์มาจากขอม โดยมีคติความเชื่อว่าเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของ จักรวาลและเป็นที่อยู่ของเทพต่างๆ โครงสร้างจักรวาลของศาสนาฮินดูจะล้อมรอบด้วยภูเขาวงแหวนซ้อนกัน 6 ชั้น แต่ละชั้นมีมหาสมุทรก้นอยู่ ชั้นนอกสุดเลยเขตภูเขาวงแหวนวงสุดท้ายออกไป มีมหาสมุทรสีทันดรคั่นอยู่ก่อนจะถึงขอบภูเขาวงแหวนใหญ่อีกวง ซึ่งเป็นกำแพง ชั้นนอกสุดของจักรวาล และท่ามกลางมหาสมุทรใหญ่ยังมีทวีปอีก 4 ทวีป ตั้งอยู่ในทิศทั้ง 4 ได้แก่ ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ซึ่งทวีปที่อยู่ทางทิศใต้มีชื่อว่าชมพูทวีป และเป็นที่อยู่ อาศัยของมนุษย์ โดยองค์ประกอบภาพรวมแห่งจักรวาลของศาสนาฮินดูเมื่อสร้างเป็นศาสนสถาน ปรารักษ์ปราสาทที่ตั้งอยู่ตรงกลางผืน จะเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนกลางของ จักรวาล ปรารักษ์ปราสาทเล็กอีก 4 หลัง จะเป็นสัญลักษณ์แทนทวีปทั้ง 4 ส่วนระเบียงคดที่ล้อมรอบ จะเป็นสัญลักษณ์แทนขอบกำแพงจักรวาล และพื้นที่ซานซาลาภายในเขตระเบียงคดถัดเข้ามา ก็จะเป็นสัญลักษณ์แทนมหาสมุทรใหญ่ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.45-46)

ทั้งนี้ จักรวาลของศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ฮินดูนั้นมีความแตกต่างกัน ในรายละเอียดบางส่วน กล่าวคือ ระบบความเชื่อจักรวาลในศาสนาพราหมณ์ฮินดูนั้น โลกจะประกอบด้วยทวีปที่เป็นศูนย์กลาง นั่นคือ ชมพูทวีป มีเขาพระสุเมรุตั้งอยู่ที่ศูนย์กลางของ โลก ทวีปที่เป็นแผ่นดินจะถูกล้อมรอบด้วยแผ่นดินวงแหวน 6 ชั้น แบ่งแยกออกจากกัน โดยมหาสมุทรทั้งเจ็ด แผ่นดินที่อยู่นอกสุดจะถูกล้อมรอบด้วยกำแพงหิน ยอดเขาพระสุเมรุนี้จะเป็น

ที่ประทับของพรหมทั้งหลาย และเป็นที่ประทับของเทพเจ้าซึ่งมีนายทวารบาล 8 คน เฝ้าประจำอยู่ตามทิศหลัก ส่วนระบบความเชื่อจักรวาลในศาสนาพุทธ เขาพระสุเมรุจะมีทิวเขารูปวงแหวนล้อมรอบอีก 7 ชั้น แต่ละชั้นคั่นด้วยมหาสมุทรในจำนวนเท่ากัน พื้นเลยจากทิวเขาและมหาสมุทรทั้งเจ็ดไปจะเป็นมหาสมุทรขนาดใหญ่ที่มีทวีปใหญ่เป็นเกาะอยู่ 4 เกาะ ประจำอยู่ทิศทั้ง 4 โดยดินแดนที่อยู่ทางทิศใต้คือชมพูทวีป เป็นดินแดนของมนุษย์ ทั้งนี้จักรวาลในศาสนาพุทธและจักรวาลในศาสนาพราหมณ์อื่นดูมีความเหมือนกัน นั่นคือ ล้อมรอบด้วยกำแพงหินขนาดใหญ่ โดยยอดเขาพระสุเมรุจะเป็นที่อยู่ของเทวดาประจำทิศทั้ง 4 มีพระอินทร์ประทับอยู่บนยอดเขาพร้อมด้วยเทวดาอีก 33 องค์ เหนือที่อยู่ของพระอินทร์จะเป็นชั้นของท้องฟ้า และมีชั้นต่างๆ อีกมากมายซึ่งจะแตกต่างกันตามคติความเชื่อในแต่ละนิกายและยุคสมัย (เชเดสส์ ยอร์ช, 2535, น.119)

แนวคิดและความเชื่อในเรื่องจักรวาลของศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ ต่างตั้งอยู่บนพื้นฐานโครงสร้างเดียวกัน คือ มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง และเมื่อโครงสร้างจักรวาลวิทยาของศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมีความคล้ายคลึงกัน ดังนั้นรูปแบบลักษณะและแผนผังของพระปรางค์หรือปรางค์ปราสาทที่ประดิษฐานเทวรูป จึงถูกนำมาประยุกต์ใช้กับแนวความคิดในเรื่องของศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นหลักประธานของวัด โดยจัดเป็นพระเจดีย์ประเภทหนึ่งเพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุหรือพระพุทธรูปภายใน และเรียกกันทั่วไปว่าพระพุทธรูปรางค์

นอกจากนี้ ประเภทและตำแหน่งที่ตั้งของพระปรางค์ สามารถแบ่งได้ 6 ประเภท ดังนี้

1. ปรางค์ประธาน คือ พระปรางค์องค์เดียว ใช้เป็นหลักประธานของวัด ตั้งอยู่กึ่งกลางของฝั่งด้านหลังพระวิหารหรือพระอุโบสถในแกนหลักเดียวกัน อาทิ ปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ จังหวัดอยุธยา
2. ปรางค์คู่ คือ พระปรางค์ 2 องค์ ที่มีขนาดเท่ากัน สร้างขึ้นเพื่อประกบกันในด้านหน้าของอาคารหลักประธาน อาทิ พระปรางค์วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ
3. ปรางค์ 3 องค์ คือ พระปรางค์จำนวน 3 หลัง วางเรียงกันเป็นแถวหน้ากระดาน เป็นกลุ่มอาคารของฝั่ง มีพระปรางค์องค์กลางเป็นหลัก อาทิ พระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี
4. ปรางค์ทิศ คือ พระปรางค์ขนาดเล็กจำนวน 4 องค์ แทนทวีปทั้ง 4 ตามคติจักรวาล ซึ่งจะตั้งอยู่บริเวณมุมด้านในทั้ง 4 ของพระระเบียง หรือข้างมุมพระอุโบสถหรือพระวิหาร อาทิ วัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ
5. ปรางค์ 5 องค์ คือ พระปรางค์จำนวน 5 หลัง วางเป็นผังสี่เหลี่ยม ปรางค์ตรงกลางจะมีขนาดใหญ่ที่สุด ตั้งตรงกึ่งกลางของศูนย์กลางแผนผัง อีก 4 หลังจะวางตรงมุมทั้ง 4 ถือเป็นปรางค์บริวารตามคติจักรวาล อาทิ วัดอรุณราชวราราม ธนบุรี

6. ปรากฏ์ราย คือ พระปรากฏ์ขนาดย่อม ประกอบในผังเพื่อให้มีความสมบูรณ์ อาทิ วัดมหาธาตุ จังหวัดอยุธยา

7. ปรากฏ์แถว คือ พระปรากฏ์ที่มีขนาดเท่ากัน เหมือนกัน วางเรียงแถวหน้ากระดาน เดียวกันมากกว่า 3 องค์ ขึ้นไป อาทิ พระอัฐมรามาธิบดินทร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.47-53)

3. พระมณฑป คือ สิ่งก่อสร้างประเภทหนึ่งในงานสถาปัตยกรรมไทย เป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธรูป พระไตรปิฎก หรือรอยพระพุทธรูปจำลอง พระมณฑปมีลักษณะเป็นเรือนยอดที่มี รูปสี่เหลี่ยม กล่าวคือ มีหลังคาเป็นเรือนยอดแหลมเหมือนทรงปรางค์ซ้อนกันเป็นชั้นๆ เรียกว่า หลังคาทรงบุษบก ทั้งนี้อาคารที่มีลักษณะเป็นเรือนยอดดังเช่นอาคารทางศาสนาหรืออาคารที่ เกี่ยวข้องกับกษัตริย์จะถือว่าเป็นอาคารที่มีฐานะสูงสุดเสมอ

ตามหลักฐานที่ปรากฏมีการสร้างพระมณฑปขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยใช้เป็นที่ ประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดค่อนข้างใหญ่ ซึ่งเรียกว่า ปฎิมาพระ เนื่องจากพระพุทธรูป มีขนาดใหญ่จึงทำให้ภายในอาคารคับแคบลง แต่ทั้งนี้จุดประสงค์ของการสร้างพระมณฑป มิได้ต้องการใช้เป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจพิธี แต่สร้างขึ้นเพื่อจำลอง “พระคันธกุฎี” อันเป็นที่ ประทับ (กุฎี) ของพระพุทธเจ้า ดังนั้นพระมณฑปสมัยสุโขทัยจึงเป็นเสมือนตัวแทนพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับพระเจดีย์ ดังนั้นตำแหน่งที่ตั้งของพระมณฑปก็จะตั้งอยู่ในตำแหน่งเป็นหลักประธาน บนแกนหลักของผังเช่นเดียวกับพระเจดีย์ โดยพระมณฑปจะตั้งอยู่บริเวณท้ายพระวิหาร ต่อมา ในสมัยอยุธยา พระมณฑปได้เปลี่ยนบทบาทหน้าที่จากเดิมที่ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ไปเป็นที่ประดิษฐานสิ่งต่างๆแทน อาทิ พระมณฑป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พระมณฑป ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปแทน ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ พระมณฑปก็ได้เปลี่ยนบทบาท หน้าที่เช่นกัน แต่ก็ยังมีความสำคัญในผังอยู่ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 1 พระมณฑปของวัด พระศรีรัตนศาสดาราม และวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ ต่างใช้เป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎก และ ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระมณฑปของวัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพฯ ใช้เป็นที่ประดิษฐาน รอยพระพุทธรูปจำลอง เป็นต้น (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.55-57)

นอกจากนี้ ประเภทของมณฑป สามารถแบ่งตามลักษณะและตำแหน่งที่ตั้ง ได้ 3 ลักษณะ ดังนี้

1. มณฑปหลวง คือ พระมณฑปที่ใช้เป็นหลักประธานของวัด เรียกสั้นๆว่า พระมณฑป หรือมณฑป อาทิ พระมณฑปในวัดสระไ้่น้ำ จังหวัดสุโขทัย บางครั้งมณฑปหลวง อาจไม่ได้ใช้เป็นหลักประธานของวัด แต่ก็ยังมีความสำคัญ อาทิ พระมณฑปวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ

2. มณฑปน้อย หมายถึง พระมณฑปขนาดเล็ก ใช้ประกอบอาคารประธาน อาทิ พระมณฑปน้อยคู่วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดอยุธยา นอกจากนี้มณฑปน้อยยังใช้ประกอบ 2 ข้าง พระปรางค์ประธานหรือพระมณฑปอีกด้วย อาทิ พระมณฑปน้อยที่สร้างคั่นกลางระหว่างเจดีย์ประธานในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดอยุธยา

3. มณฑปทิศ คือ พระมณฑปจำนวน 4 หลังที่มีขนาดเดียวกัน ตั้งประกอบในตำแหน่งของผังประธาน ณ มุมทั้ง 4 ทิศ ประกอบพระพุทธรูปปางประธาน อาทิ พระมณฑปทิศ วัดอรุณราชวราราม ธนบุรี

4. พระอุโบสถ คือ สิ่งก่อสร้างประเภทหนึ่งในงานสถาปัตยกรรมไทย เป็นที่ใช้ทำสังฆกรรมสำหรับพระภิกษุสงฆ์ คำว่า “อุโบสถ” มีหลายความหมาย ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (2526, น.913) ให้ความหมายของคำว่า “อุโบสถ” ดังนี้

1. หมายถึง สถานที่ที่พระสงฆ์ประชุมกันทำสังฆกรรมต่างๆ เรียกโดยย่อว่า โบสถ์
2. หมายถึง วันพระ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วันอุโบสถ
3. หมายถึง การแสดงโอวาทปาติโมกข์ของพระสงฆ์ทุกๆครั้งเดือน เรียกว่า การทำอุโบสถ
4. หมายถึง การรักษาศีล 8 ของคฤหัสถ์ เรียกว่า การรักษากุโบสถ

ตำแหน่งที่ตั้งของพระอุโบสถ ในระยะแรกการสร้างพระอุโบสถนั้นมิได้สร้างเป็นอาคารถาวร หากแต่ใช้พื้นที่โล่งและใช้แนวเสมาปักแสดงให้เห็นเขตสำหรับทำสังฆกรรมเท่านั้น การสร้างพระอุโบสถที่เป็นอาคารเริ่มปรากฏในสมัยทวารวดี และมีการสร้างเป็นอาคารอย่างชัดเจนในสมัยสุโขทัย พระอุโบสถในสมัยยุคต้นๆมีขนาดเล็กมาก สามารถจุพระภิกษุสงฆ์ได้ไม่เกิน 10 รูป แต่ก็ไม่ส่งผลกระทบต่อการทำสังฆกรรม ยกเว้น ในกรณีเดียวที่พระภิกษุสงฆ์ต้องสังฆาภิเสกจึงจะต้องใช้พระสงฆ์ร่วมทำพิธีไม่น้อยกว่า 20 รูป ดังนั้นหากวัดใดต้องการทำสังฆกรรมได้ทุกประเภท จึงจะต้องสร้างพระอุโบสถให้มีขนาดใหญ่เพียงพอต่อพระสงฆ์ไม่น้อยกว่า 20 รูปขึ้นไป เพื่อให้นั่งหัตถบาตร (ระยะทางระหว่างพระสงฆ์ที่นั่งทำสังฆกรรมห่างกันคืบหนึ่ง) ถึงกันได้ ตำแหน่งที่ตั้งของพระอุโบสถในระยะแรกนี้ไม่ได้วางอยู่บนแนวแกนหลักประธานสำคัญของผัง หากวางไว้ ณ มุมใดมุมหนึ่งในส่วนท้ายของผัง อาทิ วัดมหาธาตุ จังหวัด

สุโขทัย นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่าในสมัยก่อนมีการสร้างวัดเป็นจำนวนมาก หากแต่มีเพียงบางวัดที่มีพระอุโบสถ นั่นเป็นเพราะคนในสมัยก่อนไม่นิยมบวชเป็นพระภิกษุเท่าที่ควร อีกทั้งวัดอุประสงค์ในการสร้างวัดของชาวบ้านก็เพื่อใช้เป็นที่เก็บรักษาอัฐิบรรพบุรุษของตนเท่านั้น โดยชาวบ้านจะสร้างพระสถูปเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุไว้ส่วนบน ส่วนอัฐิธาตุของบรรพบุรุษจะไว้ด้านล่างของพระเจดีย์ นอกจากนั้น ชาวบ้านยังนิยมสร้างพระวิหารไว้ด้านหน้าพระเจดีย์เพื่อใช้เป็นสถานที่ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วด้วย ทั้งนี้หากเมื่อใดที่พระภิกษุสงฆ์จะต้องทำสังฆกรรมก็จะไปรวมกัน ณ วัดที่มีพระอุโบสถนั่นเอง (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.64-65)

5. **เสมา และซุ้มเสมา** คือ องค์ประกอบอย่างหนึ่งของผังที่มีความสำคัญ เป็นเครื่องหมายกำหนดเขตสำหรับการทำสังฆกรรมของพระภิกษุสงฆ์ในเขตอาราม

คำว่า “สังฆกรรม” แต่เดิมมาจากคำว่า “สงฺฆกมฺม” ในภาษาบาลี และมาจากคำว่า “สัฆ+กรรม” ในภาษาสันสกฤต ซึ่งคำว่า “สังฆกรรม” หมายถึง กิจที่พระสงฆ์ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปร่วมกันทำภายในสีมา (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, 2526, น. 790)

สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539, น.510-514) กล่าวถึง ประเภทของสังฆกรรม ซึ่งแบ่งได้ 4 ประเภท ดังนี้

1. **อปโลกนกัมม** คือ กรรมที่ทำการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้งญัตติ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา
2. **ญัตติกัมม** คือ กรรมที่ทำการตั้งญัตติ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา
3. **ญัตติทุติยกัมม** คือ กรรมที่ทำการตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาครั้งเดียว
4. **ญัตติจตุตถกัมม** คือ กรรมที่ทำการตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนา 3 ครั้ง

นอกจากนี้ สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539, น.550) ให้ความหมายของ คำว่า “สีมา” ว่าหมายถึง เขตที่หมายรู้กัน แบ่งได้ 2 ประเภท ดังนี้

1. **เขตพัทธสีมา** หมายถึง เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง เพื่อใช้เป็นที่เฉพาะทำสังฆกรรม เรียกว่า พัทธสีมา ซึ่งแปลว่า แดนที่ผูก
2. **เขตอพัทธสีมา** หมายถึง เขตที่พระสงฆ์กำหนดขึ้นเอง โดยไม่มีการทำพิธีผูกดังเช่น พัทธสีมา เรียกว่า อพัทธสีมา ซึ่งแปลว่า แดนที่ไม่ได้ผูก

พระพุทธเจ้าทรงกำหนดเขตสีมาขึ้นเพื่อให้พระภิกษุสงฆ์มีกฎเกณฑ์ในการทำสังฆกรรมร่วมกัน และเพื่อให้มีขอบเขตพื้นที่ชัดเจนในการทำสังฆกรรม หากวัดใดมีการทำสังฆกรรม พระภิกษุสงฆ์ทุกรูปที่อยู่ในวัดหรือก้าวเข้ามาในวัดนั้นๆจะต้องร่วมทำสังฆกรรมด้วย มิฉะนั้นการทำสังฆกรรมดังกล่าวจะกลายเป็นโมฆะทันที แต่เดิมการกำหนดพื้นที่สีมาไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว ดังนั้นรูปแบบของผังจึงมิได้กำหนดไว้อย่างชัดเจน เพียงแต่กำหนดตำแหน่งไว้ว่าต้องมีอย่างน้อย 3 จุดขึ้นไป เพื่อสามารถชักเป็นแนวถึงกันแล้วเกิดเป็นพื้นที่ได้ และเมื่อมีการกำหนดตำแหน่งสีมาที่ชัดเจนนับตั้งแต่สมัยสุโขทัยลงมา จะเห็นได้ว่าภายในวัดหลวง สีมาจะถูกกำหนดตรงตำแหน่งทิศทั้ง 8 ล้อมเป็นพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งการกำหนดวางตำแหน่งรูปแบบของผังนี้ได้คล้อยตามลักษณะของผังอาคารดังเช่นพระอุโบสถ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.79-80)

6. วิหาร พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (2526, น.748) กล่าวถึง คำว่า “วิหาร” ว่าเป็นคำศัพท์ภาษาบาลี มีความหมายว่า วัด, ที่อยู่ของพระสงฆ์, ที่ประดิษฐานพระพุทธรูป คู่กับโบสถ์, การพักผ่อน เช่น ทิวาวิหาร ว่า การพักผ่อนในเวลากลางวัน นอกจากนี้ พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายที่ชาวพุทธควรรู้ (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), 2551, น.933) กล่าวถึง คำว่า “วิหาร” ว่าแต่เดิมนั้น ใช้ในความหมายว่าวัด เช่นเดียวกับคำว่า “อาราม” เช่น เวฬุวันวิหาร เขตวันมหาวิหาร เป็นต้น

ในขณะที่สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539, น.464) กล่าวถึง คำว่า “วิหาร” ว่า มีหลายความหมายด้วยกัน วิหาร คือ ที่นอนที่นั้ง 5 ชนิด ได้แก่ 1. วิหาร 2. อัทธโยค 3. ปราสาท 4. หัมมิมะ 5. อุหาวิหารนั้นเป็นกุฎีมีหลังคา มีปีกสองข้างอย่างปกติ อัทธโยค แปลโดยพยัญชนะว่า ประกอบกิ่งหนึ่งได้แก่ โรงที่มุงซีกเดียว เพื่อเปิดอีกด้านหนึ่งให้โปร่ง ปราสาทเข้าใจกันว่าหมายถึงเรือนยอดแต่ยังไม่พบกันในภาษามคธ เรือนยอดก็มีเช่นกันแต่เรียกว่า ภูฏาคาร คำว่า ปราสาท มีแต่กล่าวถึงปราสาท 7 ชั้น ไม่ได้กล่าวถึงหลังคา จึงแปลกันว่าเรือนชั้น หัมมิมะ คือหลังคาที่มีลานซึ่งแสงของดวงจันทร์ส่องถึง ได้แก่ หลังคาตัด ส่วนอุหา ได้แก่ ถ้ำตามภูเขา

แต่ในปัจจุบันทราบกันดีว่า พระวิหาร คือ อาคารสิ่งก่อสร้างประเภทหนึ่งในสถาปัตยกรรมไทยที่ใช้เป็นสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปอันเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า อีกทั้งยังใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมร่วมกันระหว่างพระภิกษุสงฆ์และฆราวาสด้วย ซึ่งความหมายของวิหารในคัมภีร์นั้น หมายถึง ที่อยู่ของภิกษุ แตกต่างจากกุฎีอย่างไรวินั้น ไม่มีคำอธิบายไว้อย่างชัดเจน

ประเภทและตำแหน่งที่ตั้งอาคารของพระวิหาร ล้วนมีรูปแบบ หน้าที่ และตำแหน่งที่ตั้งแตกต่างกัน สมคิด จิระทัศนกุล (2543, น.89-94) กล่าวถึงประเภทของพระวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งแบ่งได้ 8 ประเภท ดังนี้

1. พระวิหาร คือ อาคารที่ทำหน้าที่เป็นพระวิหารทั่วไปในเขตผังพุทธาวาส ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป อาจอยู่ในฐานะเป็นพระวิหารหลักประธานหรือพระวิหารรองก็ได้ พระวิหารประเภทนี้ถูกกำหนดให้เป็นหลักประธานของวัดโดยตรงแทนพระเจดีย์หรือพระปรางค์อาทิ พระวิหารวัดพนัญเชิง จังหวัดอยุธยา อีกทั้งพระวิหารประเภทนี้อาจมีได้อยู่ในฐานะองค์ประกอบร่วมในเขตพุทธาวาส แต่ตั้งขึ้นเพื่อหมายถึงเป็น “พระมหาสุทธาวาส” อาทิ พระวิหารพระมงคลบพิตร จังหวัดอยุธยา

2. พระวิหารหลวง คือ พระวิหารที่ทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบร่วมในเขตพุทธาวาสเป็นตัวเสริมหลักประธานของวัดดังเช่นพระเจดีย์ พระปรางค์ หรือพระมณฑป การที่จะสามารถเรียกพระวิหารหลวงได้ พระวิหารนั้นจะต้องตั้งอยู่ด้านหน้าหรือด้านหลังพระเจดีย์ พระปรางค์ หรือพระมณฑปอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยตำแหน่งที่ตั้งของพระวิหารหลวงเมื่อวางหน้าอาคารหลักประธานของวัด จะหมายถึงการกำหนดตำแหน่งทิศทางของแกนผัง และเป็นการกำหนดทางเข้าหลักของวัดอีกด้วย ตัวอย่างพระวิหารหลวงที่สำคัญ เช่น พระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย พระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดอยุธยา เป็นต้น

3. พระวิหารทิศ คือ กลุ่มพระวิหารจำนวน 3 หลังที่มีลักษณะและขนาดเท่ากัน ทำหน้าที่ร่วมประกอบผัง ซึ่งจะวางลงในทิศหลักอีก 3 ทิศ นอกเหนือจากทิศที่กำหนดให้เป็นพระวิหารหลวงหรือพระอุโบสถ โดยกลุ่มพระวิหารทั้ง 3 หลังนั้น จะถูกวางหันหน้าออกไปยังทิศหลัก ทำให้อาคารทั้ง 4 หลัง มีลักษณะคล้ายพุ่งออกจากจุดศูนย์กลางหลัก ที่มีพระเจดีย์หรือพระปรางค์ประธานตั้งอยู่ ลักษณะการวางผังเช่นนี้จะเป็นพระอารามสำคัญที่มีพระมหาธาตุอยู่ด้วย นอกจากนี้ ยังมีการสร้างพระระเบียงคดเพื่อเชื่อมต่อส่วนท้ายของอาคารทั้ง 4 เข้าด้วยกัน ทำให้เกิดพื้นที่ว่างสงบ และเป็นเสมือนเขตแดนศักดิ์สิทธิ์

แนวคิดการสร้างพระวิหารทิศ สันนิษฐานว่ามาจากเทวสถานของขอม ที่ได้สร้างพระระเบียงคดล้อมปรางค์ปราสาทแล้วทำซุ้ม (โคปุระ) ทางเข้าไว้ตรงกึ่งกลางทิศทั้ง 4 โดยช่างไทยได้ดัดแปลงซุมนั้นให้กลายเป็นพระวิหาร ในทางพระพุทธศาสนายังสื่อให้เห็นว่าพระวิหารเป็นเหมือนจุดศูนย์กลางของพุทธภูมิ ซึ่งเปิดรับพุทธศาสนิกชนที่เดินทางมาจาริกแสวงบุญจากทิศทั้ง 4 นั่นเอง ส่วนการออกแบบแผนผังลักษณะนี้ จะกำหนดให้พระวิหารหลวงต้องมีขนาดใหญ่กว่าพระวิหารอีก 3 หลัง เพื่อให้ทิศใดทิศหนึ่งในผังเป็นทิศหลักหรือทิศประธาน ตัวอย่างของพระวิหารทิศที่สำคัญ เช่น พระวิหารทิศวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก พระวิหารทิศวัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

4. พระวิหารราย คือ พระวิหารขนาดย่อมที่สร้างขึ้นในพระอาราม ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา สาเหตุที่เรียกว่าพระวิหารราย เนื่องจากการสร้างพระวิหารขนาดเล็กแล้วนำไปตั้งเรียงรายเป็นแถวยาวชิดแนวกำแพง ซึ่งพระวิหารแต่ละหลังจะวางอยู่ด้านหน้าเจดีย์ที่ใช้บรรจุอัฐิของบรรพบุรุษ ดังนั้นวัตถุประสงค์ของการสร้างพระวิหารรายเหล่านี้ก็เพื่อใช้เป็นที่ทำบุญอุทิศส่วนกุศลแก่เจ้าของอัฐินั้นๆ ไม่ได้อยู่ในฐานะพระวิหารประธานของวัด ตัวอย่างวัดที่มีพระวิหารรายที่สวยงาม อาทิ วัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดอยุธยา

5. พระวิหารน้อย คือ พระวิหารที่สร้างขึ้นเพิ่มเติมในผัง ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป วางเป็นหลังเดี่ยวโดดๆ ตรงที่ใดที่หนึ่งของผัง ซึ่งไม่อยู่ในแนวแกนประธานของผังเขตพุทธาวาส แนวคิดการสร้างพระวิหารน้อยนั้น น่าจะมาจากสาเหตุที่ว่าวัดใดวัดหนึ่งได้สร้างพระพุทธรูปองค์ใหม่ จึงต้องสร้างพระวิหารสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ดังกล่าว อีกสาเหตุหนึ่งน่าจะมาจากมีผู้ที่ต้องการสร้างพระวิหารในวัดที่ตนมีจิตศรัทธา แต่วัดนั้นมีพระวิหารหลวงหรือพระวิหารอยู่ก่อนแล้ว จึงต้องสร้างพระวิหารน้อยขึ้นแทนเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหรือเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประจำวันของตน ตัวอย่างพระวิหารน้อย อาทิ พระวิหารน้อยวัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดอยุธยา

6. พระวิหารแกลบ คือ พระวิหารขนาดเล็ก ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป หรือรูปหล่อพระภิกษุที่ได้มรณภาพไปแล้ว ตัวอย่างพระวิหารแกลบ อาทิ พระวิหารแกลบวัดมหาธาตุ จังหวัดอยุธยา

7. พระวิหารคด คือ พระวิหารประเภทหนึ่งที่มีลักษณะแตกต่างจากพระวิหารประเภทอื่น กล่าวคือ พระวิหารคดนี้ต้องตั้งอยู่บริเวณตรงมุมของผังเท่านั้น เนื่องจากเป็นพระวิหารที่ออกแบบผังให้เป็นรูปหักศอกนั่นเอง ส่วนแนวคิดการสร้างพระวิหารคด น่าจะมาจากลักษณะการใช้พระระเบียงคดเพื่อล้อมเขตสำคัญ ซึ่งภายในพระระเบียงสามารถใช้ประดิษฐานพระพุทธรูปได้อีกด้วย และเมื่อต้องการสร้างพระวิหารสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปอื่นๆ แต่ไม่ต้องการสร้างให้เป็นพระระเบียงคดที่มีขนาดยาวเกินไป จึงได้นำคุณลักษณะเฉพาะตอนมุมทั้ง 4 ของพระระเบียงมาตัดทอนให้มีขนาดที่พอเหมาะสำหรับเป็นพระวิหารแล้วก่อผนังปิดล้อมทุกด้าน

ทั้งนี้ พระวิหารคดต่างมีข้อดีและข้อเสียด้วยกัน ประการแรก ข้อดีของพระวิหารคดคือสามารถสร้างโครงรูปของขอบเขตผังให้อยู่ภายในกรอบสี่เหลี่ยมได้ ถึงแม้ว่าตัวอาคารทั้ง 4 หลังจะไม่ได้เชื่อมต่อเป็นหลังเดียวกันก็ตาม แต่พระวิหารคดก็มีข้อเสียอยู่ตรงที่มีการหักมุมของอาคารจึงทำให้ใช้สอยไม่สะดวก ตัวอย่างพระวิหารคดที่สำคัญ อาทิ พระวิหารคดวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ

8. พระวิหารยอด คือ พระวิหารที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่พักประดิษฐานพระพุทธรูปหรือพระบรมธาตุ พระวิหารยอดมีลักษณะเป็นเรือนมียอด กล่าวคือ ทำเป็นเรือนอย่างจัตุรมุข แล้วเพินยอดเหนือหลังคา ตัวอย่างพระวิหารยอดที่สำคัญ อาทิ พระวิหารยอดวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ

จากการที่กล่าวมาข้างต้น ประเภทของพระวิหารมีรูปแบบที่แตกต่างกันไป แต่พระวิหารหลวงนั้นมีความสำคัญที่สุดเพราะตำแหน่งที่ตั้งจะต้องมีแบบแผนที่ตายตัว ซึ่งพระวิหารหลวงจะต้องอยู่บริเวณด้านหน้าพระเจดีย์เท่านั้น ส่วนพระวิหารจะอยู่ในฐานะประธานของวัดและตั้งอยู่โดดๆ โดยพระวิหารและพระวิหารหลวงนั้นจะเป็นพระวิหารหลักที่ประกอบอยู่ในผังเสมอ ส่วนพระวิหารประเภทอื่นๆจะตั้งอยู่ตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งในผังที่รองจากพระวิหารหลวง นอกจากนี้จะเห็นได้ว่ารูปแบบและแผนผังระหว่างพระวิหารหลวงหรือพระวิหารกับพระอุโบสถนั้นมีแบบแผนที่แตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย ซึ่งไม่มีกฎเกณฑ์ที่ตายตัว

ในขณะที่ชนิดของพระวิหาร แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ พระวิหารโถง หมายถึงพระวิหารที่ทำเป็นอาคารโถงไม่มีผนังกัน มีเพียงการทำปีกนกยื่นยาวคลุมโดยรอบเพื่อกันแดดฝนเท่านั้น เช่น พระวิหารโถงวัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย ส่วนพระวิหารทึบ หมายถึง พระวิหารที่ทำเป็นอาคารทึบ มีประตูและหน้าต่าง หรือช่องลม เช่น พระวิหารทึบวัดนางพญา จังหวัดสุโขทัย

7. กำแพงแก้ว หมายถึง กำแพงขนาดต่ำที่ล้อมโบสถ์ วิหาร หรือเจดีย์ เพื่อให้เกิดความสวยงาม มีลักษณะเป็นพนักก่ออิฐ กำแพงแก้วเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของวัด ซึ่งมีคติการสร้างกำแพงแก้วและที่มาของการเรียกชื่อ อยู่ 2 ประการ ดังนี้

ประการแรก คนไทยมีความเชื่อในเรื่องโลกมนุษย์ นรก และสวรรค์ เห็นได้จากเรื่องราวไตรภูมิของพญาลิไทในสมัยสุโขทัย ความเชื่อนี้ได้ฝังรากลึกอยู่ในความคิดของคนไทยมาช้านาน ทั้งนี้ ภาพของนรก สวรรค์ และภูมิต่างๆถูกอธิบายไว้อย่างวิจิตรพิสดาร โดยเฉพาะการอธิบายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อันเป็นที่สถิตของพระอินทร์ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์นี้มีอาณาเขตที่กว้างใหญ่และสวยงาม ซึ่งมีเรื่องราวปรากฏอยู่ในไตรภูมิพระร่วง ดังความว่า

“... ไผยยนต์ปราสาทซึ่งเป็นที่ประทับของพระอินทร์นั้นอยู่กลางนครตรัยตรึงส์ สูงได้ 25,600,000 วา ประดับประดาด้วยแก้วทั้ง 7 ประการ งดงามยิ่งนัก...”

(ไตรภูมิฯ, น.101, บรรทัดที่ 4-7, อ้างในนิยะดา เหล่าสุนทร, 2538, น.84)

เรื่องราวไตรภูมิพระร่วงได้ปรากฏเป็นรูปธรรมผ่านงานสถาปัตยกรรมต่างๆซึ่งมักจะประดับประดาด้วยแก้ว 7 ชนิด ทั้งนี้ งานสถาปัตยกรรมมักจะเชื่อมโยงเรื่องราวของสวรรค์ลงมาเป็นเชิงเปรียบเทียบหรือจำลอง ดังเช่นกษัตริย์ไทยทรงเป็นเสมือนพระอินทร์ลงมาจุติ ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นเขตพระราชวังหรือวัดจะสามารถพบเห็นการตกแต่งงานสถาปัตยกรรมที่สวยงามเหมือนสวรรค์ เช่น การลงรักปิดทอง การใช้หน้าบันรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ เป็นต้น

ประการที่สอง ความเชื่อเรื่องสวรรค์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน กล่าวคือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้น มีความเชื่อเรื่องดินแดนสุขาวดี ซึ่งเป็นสวรรค์ทางทิศตะวันตก โดยมีพระอมิตาภพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ ดินแดนสุขาวดีเป็นดินแดนแห่งความสุขปราศจากความทุกข์ ดังนั้นมนุษย์จึงปรารถนาที่จะได้ไปอยู่อาศัย แนวคิดนี้มีอิทธิพลในไทยอยู่บ้าง นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าในงานสถาปัตยกรรมไทยส่วนหนึ่งได้จำลองภพภูมิแดนสุขาวดีด้วยเช่นกัน ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงกล่าว ดังความว่า

“... ที่เรียกกำแพงโบสถ์ว่ากำแพงแก้วก็ดี เอากระดิ่งขึ้นแขวนหลังคาโบสถ์ก็ดี ล้วนแต่จะสมมติให้โบสถ์เป็นสุขาวดีทั้งนั้น...”

(เนตรนภิช นาควัชร, ปิยนาด บุณนาค, และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2525, น.206)

นอกจากกำแพงแก้วจะเป็นสิ่งที่กำหนดขอบเขตแล้ว ยังทำหน้าที่ปรับเปลี่ยนระดับ และแบ่งแยกลำดับความสำคัญของอาคารอีกด้วย การใช้กำแพงแก้วล้อมพระอุโบสถ พระวิหาร พระมณฑป หรือพระเจดีย์ นอกจากจะทำให้อาคารเหล่านั้นมีความสง่างามขึ้น ยังทำให้การเข้าไปภายในเขตกำแพงแก้วนั้นมีความสงบและศักดิ์สิทธิ์ และเมื่อนำกำแพงแก้วไปล้อมพระอุโบสถ ก็มักจะนำไปเชื่อมต่อเป็นเขตแนวเดียวกับตัวสิมารอบพระอุโบสถด้วย ทำให้เขตพัทธสีมาดูเป็นเขตเฉพาะสำหรับการทำสังฆกรรมของพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น ส่วนลักษณะและรูปแบบการใช้กำแพงแก้ว มีลักษณะการใช้ที่แตกต่างกัน 2 แบบ กล่าวคือ แบบแรก ใช้กำแพงแก้วเพื่อล้อมเฉพาะอาคารหลังใดหลังหนึ่ง ส่วนแบบที่สองใช้กำแพงแก้วเพื่อกั้นล้อมกลุ่มอาคารสำคัญไว้ในเขตเดียวกัน อย่างไรก็ตาม บางครั้งการเรียกชื่อกำแพงแก้วได้ถูกนำไปเรียกรวมกับกำแพงที่กั้นรอบเขตพุทธาวาส รวมถึงกำแพงที่กั้นแยกระหว่างอาคารหรือกลุ่มอาคารภายในเขตพุทธาวาสด้วย (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.103-104)

8. พระระเบียง คือ สิ่งก่อสร้างประเภทหนึ่งในงานสถาปัตยกรรมไทย โดยโอบล้อมอาคารสำคัญในเขตศาสนสถาน เช่น พระอุโบสถ วิหารใหญ่ เป็นต้น พระระเบียงนั้นยังมีประโยชน์ในการใช้เป็นที่นั่งพักสำหรับผู้ที่มาทำบุญในวัด และยังใช้เป็นที่ล้างแรมสำหรับผู้ที่มาจากท้องถิ่นห่างไกลด้วย

การสร้างพระระเบียงของไทยปรากฏในสมัยสุโขทัยซึ่งได้รับอิทธิพลจากขอม ที่นิยมสร้างล้อมเทวสถาน ลักษณะการล้อมมีแบบแผนการสร้างเป็นวงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ในแต่ละด้านตรงกึ่งกลางจะทำเป็นซุ้มประตูทางเข้า (โคปุระ) โดยแนวคิดการสร้างพระระเบียงของขอมนั้นเป็นการจำลองหรือย่อส่วนผังของภูมิจักรวาล ซึ่งหมายถึงขอบกำแพงจักรวาล

ทั้งนี้ พระระเบียงของไทยและพระระเบียงของขอมมีลักษณะที่แตกต่างกันในบางส่วน กล่าวคือ พระระเบียงของไทยจะทำเป็นวงบรรจบต่อกับท้ายพระวิหารซึ่งตั้งอยู่ทางด้านหน้า ส่วนขนาดพื้นที่ในการล้อมของพระระเบียงของไทยจะเล็กกว่า เนื่องจากได้ล้อมชิดองค์พระเจดีย์ จึงทำให้พื้นที่ศาลาภายในระหว่างพระระเบียงกับองค์พระเจดีย์เหลือเล็กน้อย อีกทั้งในส่วนของผนังก็ได้เปิดโล่งด้านหนึ่งไว้โดยไม่ก่อปิดทึบ 2 ด้าน และไม่ทำเป็นห้องโล่งเหมือนพระระเบียงของขอม ซึ่งใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปตั้งเรียงเป็นแถวยาว โดยในสมัยสุโขทัยจนถึงสมัยสุโขทัยตอนปลาย พระระเบียงได้ใช้พระวิหารทิศเข้ามาล้อมในลักษณะที่เป็นการชักพระระเบียงเชื่อมต่อท้ายพระวิหารแต่ละหลังด้วย ทำให้หมู่พระวิหารทั้งกลุ่มมีความสัมพันธ์กันเหมือนเป็นอาคารหน่วยเดียวกันกับองค์พระเจดีย์หรือพระปรางค์ประธาน ตัวอย่างของพระระเบียง อาทิ พระระเบียงและหมู่พระวิหารทิศวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย นอกจากนี้สาเหตุที่เรียกพระระเบียงว่าพระระเบียงคด เนื่องจากพระระเบียงทั่วไปมีการชักล้อมเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือสี่เหลี่ยมจัตุรัสบรรจบเป็นวง ทำให้เกิดเป็นมุมหักศอกที่มุมทั้งสี่ ซึ่งพระระเบียงลักษณะนี้เป็นแบบแผนที่ใช้กันมาจนถึงปัจจุบัน

ต่อมา ในสมัยอยุธยา มีการสร้างพระสถูปหรือพระปรางค์ประธานขนาดใหญ่ขึ้น ดังนั้นจึงต้องขยายพระระเบียงให้กว้าง ทำให้เกิดที่ว่างของศาลาระหว่างพระระเบียงถึงองค์ประธาน อันมีผลทำให้พระสถูปหรือพระปรางค์ดูโดดเด่นขึ้นด้วย ในสมัยอยุธยาตอนต้นนี้ไม่นิยมมีพระวิหารทิศ แต่ใช้การล้อมรอบต่อท้ายจากพระวิหารหลวงเท่านั้น การวางผังอาคารในยุคสมัยนี้ยังได้วางพระอุโบสถบนแนวแกนตั้งประธานต่อท้ายพระสถูปหรือพระปรางค์ด้วย ในขณะที่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย มีแบบแผนการใช้พระระเบียงคดที่เป็นระบบชัดเจน โดยมีแนวคิดที่ต้องการให้พระระเบียงเป็นเสมือนขอบกำแพงจักรวาลตามแบบอย่างของขอม ซึ่งพระระเบียงในลักษณะนี้จะไม่เชื่อมต่อท้ายกับพระวิหารหลวงหรือพระวิหารทิศ แต่จะทำเป็นวงล้อมมีอาคารยอดปราสาทประจำทิศทั้ง 8 เหมือนผังปราสาทของขอม ดังตัวอย่างพระระเบียงวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดอยุธยา

ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากพระระเบียงคดจะใช้ล้อมอาคารประธานแล้ว ยังใช้ล้อมกลุ่มอาคารสำคัญหรือทั้งเขตวัด รวมถึงพื้นที่เปิดโล่งด้วย เช่น พระระเบียงวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ ใช้ล้อมพระอุโบสถ พระระเบียงวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ ใช้ล้อมพระวิหาร เป็นต้น ทั้งนี้ พระระเบียงคดในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้เปลี่ยนรูปเป็นพระระเบียงแบบผังรูปวงกลม ซึ่งอาศัยพระวิหารทิศเข้ามาร่วมประกอบอีกครั้ง

เมื่อกล่าวถึงลักษณะรูปแบบของพระระเบียงจะเป็นอาคารที่มีหลังคาทรงจั่ว ผังเรือนรูปยาว มีประตูทางเข้าด้านละช่อง โดยซุ้มทางเข้าทำเป็นอาคารอย่างจตุรมุข ประดับด้วยซุ้มฟ้าใบระกา หางหงส์ ก่อนทำเป็นมุขลดอีกชั้น โดยมุขลดข้างนั้นจะใช้เป็นตัวหลังคาของพระระเบียงที่ชกยาวออกไป มีผนังด้านหนึ่งทึบอีกด้านหนึ่งเปิดโล่ง

ส่วนรูปแบบการใช้พระระเบียงคดของไทยในเชิงแผนผังและรูปลักษณะอาคาร สมคิด จิระทัศนกุล (2543, น.111-112) ระบุไว้ว่ามี 7 แบบ ดังนี้

1. แบบผังสี่เหลี่ยม หมายถึง การใช้พระระเบียงล้อมรอบอาคารสำคัญในลักษณะของผังแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือสี่เหลี่ยมจัตุรัส เช่น พระระเบียงวัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ
2. แบบผังสี่เหลี่ยมครึ่งซีก หมายถึง การใช้พระระเบียงล้อมรอบอาคารในลักษณะของผังแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า แต่โอบเพียงครึ่งเดียว โดยพระระเบียงไม่ได้เชื่อมต่อกับพระวิหารใดๆ เช่น พระระเบียงวัดอินทราวาส (วัดต้นเกว๋น) จังหวัดเชียงใหม่ และพระระเบียงวัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ เป็นต้น
3. แบบผังสี่เหลี่ยมซ้อน 2 ชั้น หมายถึง การใช้พระระเบียงล้อมรอบอาคารในลักษณะของผังแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้าซ้อนเป็นตัวยึด 2 ชั้น เชื่อมต่อระหว่างพระวิหารหลวงกับพระวิหารทิศ โดยชั้นในต่อเชื่อมที่ท้ายวิหาร ส่วนชั้นนอกต่อเชื่อมที่มุขหรือผนังห้องแรก เช่น พระระเบียงวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก
4. แบบผังย่อไม้สิบสอง หมายถึง การใช้พระระเบียงล้อมรอบอาคารในลักษณะที่ทำมุมทุกมุมหักเป็นรูปหยัก ฉาก 3 ครั้ง หรือ 3 มุม โดยมีการชักพระระเบียงชั้นในในลักษณะโอบล้อมทางตอนท้ายระหว่างพระวิหาร ส่วนพระระเบียงชั้นนอกหักจากส่วนผนังห้องแรกอาคารขนานไปกับแนวชั้นในเหมือนจะล้อมอีกชั้น หากแต่ก่อนจะวกล้อมตอนมุมกลับหักเชื่อมต่อกับพระระเบียงชั้นในก่อน แบบผังลักษณะนี้ปรากฏที่เดียว ณ พระระเบียงวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ
5. แบบผังสี่เหลี่ยมถึงศาลา หมายถึง การใช้พระระเบียงล้อมรอบอาคารเป็นผังแบบสี่เหลี่ยม แต่ตัวพระระเบียงและหลังคาไม่เชื่อมต่อเป็นผืนเดียวกัน และตัดตอนหลังคาให้ขาดจากกันเป็นช่วงๆ พระระเบียงรูปแบบนี้เกิดจากผสมผสานแนวคิดระหว่างพระระเบียงคดกับศาลาราย ซึ่งอาจดูเป็นพระระเบียงคดหรือศาลารายก็ได้ อาทิ พระระเบียงวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

6. แบบผังกลม หมายถึง การใช้พระระเบียงที่มีลักษณะของผังรูปทรงกลมล้อมอาคารสำคัญ อาทิ พระระเบียงวัดราชบพิธ กรุงเทพฯ

7. แบบเรือนยาว หมายถึง การใช้พระระเบียงล้อมรอบอาคารที่มีลักษณะเป็นผังรูปเรือนยาว วางไว้ด้านใดด้านหนึ่งในผังเพียงด้านเดียว อาทิ พระระเบียงวัดท่าสุทธาวาส จังหวัดอยุธยา

9. ศาลา พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำวัด ที่ชาวพุทธควรรู้ ให้ความหมายของคำว่า “ศาลา” ว่าหมายถึง สิ่งปลูกสร้างเพื่อการบำเพ็ญบุญเพื่อการศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น ซึ่งศาลาเป็นที่พักหรือทำกิจชั่วคราว มิได้ใช้อาศัยอยู่ยาวเหมือนกุฏิหรือวิหาร (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต), 2551, น.956) โดยในเขตวัดมีศาลาหลายชนิดด้วยกัน อาทิ ศาลาท่าน้ำ ศาลาขวาง ศาลาราย ศาลาทิศ ศาลาบาตร ศาลาการเปรียญ ศาลาเปลื้องเครื่อง ทั้งนี้ ศาลาการเปรียญและศาลาเปลื้องเครื่องมีหน้าที่เฉพาะในการใช้สอย ซึ่งในเขตพุทธาวาสมีชนิดของศาลาที่เป็นองค์ประกอบของผัง ดังนี้

1. ศาลาราย พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมาย คำวัดที่ชาวพุทธควรรู้ ให้ความหมายของคำว่า “ศาลาราย” คือ ศาลาประเภทหนึ่งที่ตั้งสร้างขึ้นเป็นหลังๆ เรียงรายเป็นแนวรอบโบสถ์ ศาลารายนี้นิยมสร้างในพระอารามหลวง เป็นศาลาขนาดย่อม มีทั้งแบบโล่งๆและแบบมีประตู ไม่นิยมมีหน้าต่าง สร้างเป็นหลังๆเรียงรายรอบอุโบสถ อาทิ ศาลารายวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อาจสร้างติดกับกำแพงแก้ว หรือกำแพงที่เป็นเขตพุทธาวาส เช่น ศาลารายวัดพระเชตุพน ศาลารายวัดสุทัศนเทพวราราม ประโยชน์ของศาลารายใช้เป็นที่พักผ่อน เป็นที่เล่าเรียนศึกษาพระปริยัติธรรม เป็นที่ทำสมาธิ หรือใช้เป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราว (เรื่องเดียวกัน, 2551, น.961)

ลักษณะอาคารเป็นอาคารโถงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดย่อม ตัวเรือนส่วนใหญ่ใช้เป็นอาคารเครื่องก่อ ส่วนของหลังคาประกอบด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มีชายคาปีกนกคลุมโดยรอบ ศาลารายนั้นเกิดจากข้อดีของพระระเบียงคดซึ่งใช้เป็นที่พักชั่วคราวสำหรับผู้มาวัด โดยศาลารายเป็นอาคารขนาดเล็ก ตั้งวางห่างกันเป็นหลังๆอย่างหลวมๆ ล้อมรอบอาคารประธานเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ เนื่องจากตัวอาคารของศาลารายดูไม่เป็นเรือนยาวและทึบตัน และความโล่งยังทำให้เกิดการไหลไปมาของที่ว่างที่เชื่อมต่อกันระหว่างภายในกับภายนอก ประการสำคัญศาลารายนั้นไม่ต้องมีเงื่อนไขคติความเชื่อเหมือนพระระเบียง (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.115-116)

2. ศาลาทิศ คือ ศาลาประเภทหนึ่งที่ตั้งล้อมอาคารสำคัญภายในพระอาราม โดยลักษณะรูปแบบและตำแหน่งที่ตั้งของศาลาทิศนั้นเหมือนกับศาลาราย แต่ศาลาทิศจะสร้างขึ้นเพียง 4 หลัง ตรงตำแหน่งมุมทั้ง 4 ทิศของอาคารประธาน สาเหตุที่เรียกกันว่าศาลาทิศ เนื่องจาก

ได้เรียกตามอย่างเจดีย์ทิศหรือปรางค์ทิศ ที่สร้างขึ้นเพื่อแทนตำแหน่งทิศทั้ง 4 ในคติแผนภูมิจักรวาล ทั้งนี้ หากเป็นศาลาทิศขนาดเล็กจะตั้งที่มุมทั้ง 4 แต่ถ้าเป็นศาลาทิศขนาดใหญ่ขึ้นก็จะวางตรงกึ่งกลางแต่ละด้าน ศาลาทิศนี้ไม่ค่อยพบเห็นตามวัดทั่วไป โดยส่วนใหญ่วัดต่างๆมักสร้างเป็นศาลารายมากกว่า นอกจากศาลารายจะทำให้แผนผังรวมของอาคารประธานมีความสมบูรณ์มากขึ้นแล้ว ศาลารายยังมีประโยชน์ในการไว้พระพุทธรูป หรือรูปเคารพในกรณีที่มีพื้นที่ไม่เพียงพอได้อีกด้วย โดยตัวอย่างของศาลาทิศที่สำคัญ อาทิ ศาลาทิศวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ (เรื่องเดียวกัน, 2543, น.119)

10. หอระฆัง หมายถึง อาคารประเภทหนึ่ง ใช้เป็นที่สำหรับแขวนระฆังเพื่อตีบอกสัญญาณให้พระภิกษุสงฆ์ทราบถึงเวลาในการลงทำอุโบสถเช้าและเย็น หรือใช้ตีบอกเวลาสำหรับฉันเพลที่หอฉัน ในยุคแรกๆระฆังทำจากหินหรือไม้ ต่างจากปัจจุบันที่ใช้ระฆังโลหะ ทั้งนี้ วัดทางภาคเหนือของไทยบางแห่งก็ใช้ฆ้องขนาดใหญ่ตีแทนระฆัง อาทิ วัดพระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน

ตำแหน่งที่ตั้งอาคารของหอระฆัง ในสมัยก่อนนอกจากจะสร้างหอระฆังแล้วก็มักจะสร้างหอกลองควบคู่กันไป โดยลักษณะรูปแบบอาคารทั้งสองจะมีขนาดเท่าๆกัน และถูกวางตำแหน่งในบริเวณใกล้เคียงกัน นอกจากหอกลองจะมีขึ้นเพื่อใช้บอกเวลาแล้ว ยังใช้เป็นเครื่องช่วยส่งสัญญาณการเกิดไฟไหม้ เหตุร้ายต่างๆ หรือเรียกประชุมคนในหมู่บ้าน ดังนั้นหอระฆังและหอกลองนี้จึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า หออาณัติ

หอระฆังหรือหอกลองเป็นอาคารที่มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีขนาดค่อนข้างเล็กกว่าอาคารอื่นๆ และเป็นอาคารที่ต้องสร้างให้มีความสูง เพื่อให้เสียงที่ดีสามารถดังไปได้ไกลโดยไม่มีอาคารอื่นๆมาขวาง ในอดีต ตำแหน่งที่ตั้งของหอระฆังนั้นจะอยู่ในเขตสังฆาวาสเป็นส่วนใหญ่ หากเป็นวัดที่มีเขตสังฆาวาสค่อนข้างใหญ่ ตำแหน่งที่ตั้งของหอระฆังก็จะวางอยู่บริเวณกึ่งกลางของผัง ส่วนวัดที่มีขนาดค่อนข้างเล็ก หอระฆังก็จะวางอยู่มุมใดมุมหนึ่งของผัง ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ หอระฆังได้ย้ายเข้ามาตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาสเป็นส่วนใหญ่ เช่น วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ วัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ เป็นต้น (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.121-122)

11. พลับพลาเปลื้องเครื่อง หมายถึง อาคารประเภทหนึ่งที่สร้างขึ้นในพระอารามหลวงสำคัญ เป็นสถานที่ที่พระมหากษัตริย์จะทรงใช้ก่อนเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทางศาสนาภายในพระอุโบสถ พลับพลาเปลื้องเครื่องปรากฏขึ้นในสมัยอยุธยา

ส่วนสมัยรัตนโกสินทร์สามารถพบเห็นพลับพลาเปลื้องเครื่องได้ตามพระอารามหลวงที่สำคัญ เช่น วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ วัดราชพิพิธ กรุงเทพฯ เป็นต้น

รูปแบบและรูปทรงของพลับพลาเปลื้องเครื่องนั้นเป็นอาคารก่ออิฐ 2 ชั้น ชั้นล่างก่ออิฐ ชั้นบนอาจใช้ผนังไม้ หรือก่ออิฐถือปูน หรือเป็นอาคารโถงก็ได้ เครื่องทรงหลังคาประกอบด้วย ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ พลับพลาเปลื้องเครื่องนี้จะตั้งอยู่ข้างๆบริเวณที่เป็นทางเข้าหลักด้านหน้า อาทิ วัดบวรนิเวศน์ กรุงเทพฯ หรืออาจอยู่ทางด้านหลักที่เป็นทางเสด็จ อาทิ วัดราชพิพิธ กรุงเทพฯ ทั้งนี้พลับพลาเปลื้องเครื่องจะใช้ผนังส่วนล่างของอาคารร่วมกับแนวผนังของกำแพงวัดด้วย (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.129)

12. ชุ่มประตู่วัด หมายถึง ช่องทางเข้าออกของพระอาราม ถือเป็นจุดเปลี่ยนความรู้สึกของผู้ที่มาวัด โดยเมื่อเข้ามาภายในเขตวัดจะต้องรู้สึกได้ถึงความสะดวกสบาย และเนื่องจากเขตของวัดแบ่งออกเป็น 2 เขตหลัก คือ เขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส ส่วนเขตธรณีสงฆ์ถูกใช้เพื่อประโยชน์ของฆราวาสมากกว่า ดังนั้นในวัดหนึ่งๆจะต้องกำหนดตำแหน่งชุ่มประตู่หลายจุดเพื่อเอื้อต่อการเข้าถึงเขตทั้ง 2 และเพื่อไม่ให้เป็นการใช้ในลักษณะที่ร่วมกันโดยตรง จึงต้องมีจุดใดจุดหนึ่งที่เป็นประตู่หลักเพื่อเป็นทางเข้าสู่ภายในศูนย์กลางประธาน สาเหตุที่ชุ่มประตู่หลักต้องตั้งอยู่ตรงกับแนวแกนประธานนั้นก็เพื่อดึงความสนใจของผู้ที่มาวัดให้ตรงเข้าสู่จุดศูนย์กลางของอาคารประธานในผัง

ตำแหน่งที่ตั้งและลักษณะรูปแบบของชุ่มประตู่ ต้องเป็นจุดสังเกตเห็นได้ง่าย หากเป็นวัดสำคัญจะมีชุ่มประตู่ทางเข้าออกได้ 4 ด้าน ซึ่งชุ่มประตู่ทางเข้าหลักจะอยู่ในตำแหน่งที่ตรงกับแนวแกนประธานของพระอุโบสถและพระเจดีย์ โดยมักจะกำหนดให้อยู่ตรงกึ่งกลางของผัง อาทิ ชุ่มประตู่วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ ส่วนวัดที่มีผังขนาดใหญ่ ชุ่มประตู่จะมีช่องทางเข้ามากกว่า 1 แห่ง และประตู่หลักจะต้องตรงกับแนวแกนหลักประธานเช่นกัน อาทิ วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดอยุธยา หรือถ้าหากแนวแกนประธานและกลุ่มอาคารไม่อยู่ตรงกลางผัง ชุ่มประตู่ทางเข้าหลักก็ต้องย้ายตามไปตั้งตรงกับแนวแกนประธานนั้น

ในสมัยอยุธยา มีวัดที่ใช้ชุ่มประตู่ทางเข้าแบบชุ่มคู่ โดยกำหนดตำแหน่งที่ตั้งประกบขนานอยู่ข้างแนวแกนประธาน อาทิ ชุ่มประตู่วัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดอยุธยา การสร้างชุ่มประตู่ลักษณะนี้ทำให้การเข้าถึงอาคารหลักประธานนั้นลดความแรงลง แต่ก็รวมเป็นเส้นทางเดินสายเดียวเข้าสู่แนวแกนประธานเช่นเดิม

การออกแบบผังของแต่ละวัดนั้นมีความแตกต่างกันไป ในสมัยอยุธยาวัดส่วนใหญ่กำหนดให้เขตพุทธาวาสตั้งอยู่ในเขตส่วนหน้าสุดของผัง ซึ่งทำให้ประตู่กำแพงวัดกับประตู่ทางเข้าเขตพุทธาวาสกลายเป็นส่วนเดียวกัน แต่สมัยรัตนโกสินทร์วัดบางแห่งได้ทำบริเวณด้านหน้าของวัด

ให้เป็นพื้นที่โล่ง แล้วจึงกั้นแนวกำแพงอีกชั้นหนึ่งกันเป็นเขตพุทธาวาส อาทิ วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ ดังนั้นจึงเกิดเป็นแนวกำแพง 2 แนวซ้อนกัน คือ กำแพงชั้นนอกที่เป็นแนวกำแพงวัดกับแนวกำแพงชั้นในที่เป็นแนวเขตพุทธาวาส (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.131-132)

13. ศาลาทำน้ำ หมายถึง ศาลาประเภทหนึ่งที่ตั้งอยู่ริมน้ำ ใช้เป็นท่ารอขึ้นเรือหรือลงเรือสำหรับผู้ที่มาวัด อีกทั้งยังสามารถใช้เป็นที่นั่งพักของผู้ที่มาวัดได้อีกด้วย สำหรับพระสงฆ์ศาลาทำน้ำใช้เป็นที่อาบน้ำหรืออาบน้ำชำระร่างกาย เนื่องจากในสมัยก่อนผู้คนมักสร้างบ้านเรือนอยู่ใกล้ริมคลอง หรือแม่น้ำ ดังนั้นการสร้างศาลาทำน้ำเพื่อเป็นทางเข้าวัดจึงเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่ง ทั้งนี้ การออกแบบศาลาทำน้ำของวัดจะต้องบ่งถึงความเป็นอาคารที่เกี่ยวข้องกับศาสนาด้วย เห็นได้จากการประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์นั่นเอง (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.141)

3.1.2 องค์ประกอบสำคัญในเขตสังฆาวาส

องค์ประกอบสำคัญในเขตสังฆาวาส มีดังนี้

1. กุฏิ พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดคำวัด พ.ศ.2548 (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2548, อ้างใน <http://th.m.wikipedia.org>) โดยให้ความหมายของคำว่า “กุฏิ” ว่าหมายถึง อาคารที่เป็นโรงเรือนหรือตึกอันเป็นที่อยู่พักอาศัยของภิกษุสามเณร เดิมทีเรียกว่า กุฏิอาทิ พระคันธกุฏิ อันเป็นกุฏิที่ประทับของพระพุทธเจ้าซึ่งมีกลิ่นหอมตลอดเวลา โดยในพุทธบัญญัติได้กำหนดขนาดของกุฏิให้พอดีสำหรับพระภิกษุรูปเดียว มีขนาดความยาว ประมาณ 3.00 เมตร × 1.75 เมตร ทั้งนี้ พระภิกษุจะสามารถมีกุฏิอยู่อาศัยได้นั้นต้องประกาศต่อสาธารณะว่าจะสร้างกุฏิถึง 3 ครั้ง หากไม่มีผู้ใดคัดค้านจึงจะสามารถสร้างกุฏิได้ สาเหตุดังกล่าวก็เพื่อให้พระภิกษุล่วงละเมิดที่ดินของผู้อื่น นอกจากนี้ในกรณีที่พระภิกษุอยู่ร่วมกันหลายรูป จะต้องกำหนดแบ่งเขตให้เป็นสัดส่วนเฉพาะของพระภิกษุแต่ละรูป ซึ่งเรียกว่า เขตของการครองผ้าไตรจีวร เขตนี้ต้องมีเครื่องล้อมบังเป็นที่กำหนด หากไม่มีเครื่องล้อมบังจะต้องกำหนดหัดบาสที่มีระยะหนึ่งศอก โดยรอบเป็นเขตกำหนด หรือหากเป็นป่าก็อนุญาตให้ในวงรอบ 98 เมตร เป็นเขตครองผ้าไตรจีวร อันเป็นเขตที่พระภิกษุจะต้องรักษาเครื่องนุ่งห่มไตรจีวร (ผ้านุ่ง ผ้าห่ม และผ้าพาदไหล่) ไว้กับตัว ในเวลากลางคืนจนกว่าจะถึงเวลาเช้า ถ้าพระภิกษุรูปใดละทิ้งไตรจีวรในระยะห่างเกินกว่าหัดบาสรอบตัวก็จะถือว่าขาดจากการเป็นเจ้าของทันที ซึ่งต้องประกาศความเป็นเจ้าของไตรจีวรกับพระภิกษุรูปอื่นใหม่จึงจะสามารถนำกลับมาห่มได้อีกครั้ง

ส่วนลักษณะของการจัดหมู่กุฏิ มีการจัดวางกลุ่มอาคารไว้ 4 ลักษณะ ดังนี้

1. แบบกระจาย คือ แยกกุฏิเป็นหลังเดี่ยว ไม่รวมกลุ่ม ส่วนใหญ่เป็นกุฏิในฝ่าย
อรัญวาสี
2. แบบแถว คือ สร้างกุฏิเป็นแนวยาวเดี่ยวตลอด อาจหักเป็นแนวกตามสภาพของ
พื้นที่ที่จำกัด
3. แบบขนาน คือ สร้างกุฏิเรียงกันเป็นแนวยาว 2 แถวขนานกัน มีชานเชื่อมกลาง
โดยมีส่วนใช้สอยอื่นตั้งแทรกอยู่ เช่น หอฉัน หอสวดมนต์
4. แบบกลุ่ม คือ วางหมู่กุฏิล้อมเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีชานเชื่อมต่อกัน กลางชาน
มีหอฉัน หรือหอกลาง แบบนี้ได้รับความนิยมมากที่สุด เพราะสะดวกต่อการใช้สอย

กุฏิเป็นอาคารหลักสำคัญที่สุดในเขตสังฆาวาสเพราะประกอบขึ้นเป็นกลุ่มใหญ่ โดยมีองค์ประกอบอื่นๆ อาทิ โรงครัว เป็นตัวประกอบเสริมในผัง การจัดวางผังมักจัดวางลงบริเวณ ส่วนกลางของพื้นที่แล้วกระจายกลุ่มกุฏิออกไปจากส่วนกลาง ในกรณีที่เขตสังฆาวาสเป็นผัง รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและหมู่คณะมีขนาดใหญ่ จะต้องมียางเดินหรือพื้นที่เปิดโล่งแทรกกลาง ระหว่างผัง เพื่อให้เขตสังฆาวาสดูเป็นสัดส่วนและง่ายต่อการเข้าถึง หรือในกรณีที่ผังเป็นรูปยาว หรือหักฉาก การวางตำแหน่งก็มักนิยมวางเป็นหมู่เรียงแถวยาวขนานไปตามรูปผังพื้นที่นั้น (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.153-155)

2. **ภัตตาคาร (หอฉัน)** หมายถึง อาคารที่พระภิกษุสงฆ์ใช้เป็นที่พักอาหารร่วมกัน แต่เดิม เมื่อพระภิกษุรับบิณฑบาตแล้วจะต้องไปฉันอาหารเพียงลำพัง ภายหลังเมื่อมีศาสนิกชนเลื่อมใส ศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น จึงเกิดการนิมนต์พระภิกษุเพื่อรับการถวายภัตตาหาร โดยเกิดขึ้น ครั้งแรก เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงกราบทูลเชิญพระพุทธเจ้าและพระสาวกให้รับนิมนต์เพื่อเข้าไป ฉันภัตตาหาร ณ พระราชวังของพระเจ้าพิมพิสารภายหลังจากที่ได้รับฟังพระธรรมเทศนาในวันแรก ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมายังกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

ตำแหน่งที่ตั้งอาคารของหอฉัน หอฉันเกิดขึ้นหลังจากมีการสร้างวัด และมีการถวาย ภัตตาหารเลี้ยงพระแล้ว เนื่องจากหอฉันเป็นอาคารที่ใช้ร่วมกันระหว่างพระภิกษุสงฆ์ ดังนั้น กลุ่มหมู่กุฏิหนึ่งๆจึงตั้งหอฉันไว้ตรงกลางชานเพื่อให้พระภิกษุสงฆ์สามารถเข้ามาใช้ร่วมกันได้ อย่างสะดวก ขนาดของหอฉันขึ้นอยู่กับจำนวนพระภิกษุในวัดนั้นๆ นอกจากนี้ หอฉัน ยังมีประโยชน์อีกหลายประการ เช่น ใช้เป็นหอสวดมนต์ เป็นที่ทำบุญเลี้ยงพระ เป็นที่แสดง พระธรรมเทศนา และเป็นที่ประชุมระหว่างพระภิกษุสงฆ์กับลูกบ้าน เป็นต้น (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.157-159)

3. กัปปิยกุฎี หมายถึง เรือนหรือโรงซึ่งใช้เป็นที่เก็บอาหารรวมของพระภิกษุสงฆ์ ในสารานุกรมพระพุทธศาสนา ฉบับประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539, น.112-113) ได้กล่าวถึง กัปปิยภูมิ 4 ซึ่งเป็นที่เก็บของ โดยพระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้มี 4 ลักษณะ ดังนี้

1. อุตสวานันติกา แปลว่า กัปปิยภูมิ ที่ประกาศให้ไต่กัน ได้แก่ กุฎีที่พระภิกษุทั้งหลายตั้งใจจะให้เป็นที่กัปปิยกุฎี
2. โคนิสาทิกา แปลว่า กัปปิยภูมิคือเป็นที่โคจ่อม ได้แก่ สถานที่ที่ไม่ได้ล้อม แบ่งได้ 2 ชนิด คือ อารามโคนิสาทิกา (กำหนดเอาวัดที่ไม่ได้ล้อม) และวิหารโคนิสาทิกา (กำหนดเอากุฎีที่ไม่ได้ล้อม)
3. คหปติกา แปลว่า เรือนของคฤหบดี อันไม่ใช่ที่อยู่ของพระภิกษุ ซึ่งหมายถึง กุฎีที่คฤหบดีทำถวายเพื่อใช้เป็นกัปปิยกุฎี
4. สัมมติกา แปลว่า กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ ได้แก่ กุฎีที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยกุฎีแล้วสาวคประกาศด้วยอุตตฤติกรรม

ตำแหน่งที่ตั้งของกัปปิยกุฎี เนื่องจากพุทธศาสนิกชนย่อมเข้ามาทำบุญที่วัดอยู่เสมอ การถวายอาหารนั้นอาจมากเกินความต้องการ แต่ถ้าหากทิ้งไปก็ย่อมเสียดาย ดังนั้นนอกจากกัปปิยกุฎีจะใช้เป็นที่เก็บอาหารสำหรับพระภิกษุสงฆ์แล้ว ยังได้เก็บอาหารส่วนหนึ่งไว้สำหรับผู้ยากไร้ด้วย ต่อมา กัปปิยกุฎีนี้ได้พัฒนามาเป็นโรงครัวสำหรับประกอบอาหารถวายพระภิกษุสงฆ์ ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ใกล้กับศาลาเอนกประสงค์หรือศาลาการเปรียญ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.162-163)

4. วัจจกุฎี (เว็จกุฎี) ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 (2526, น.734) คำว่า “วัจจ” หมายถึง อุจจาระ ดังนั้น คำว่า “วัจจกุฎี” หรือ “เว็จกุฎี” จึงหมายถึง อาคารที่ใช้สำหรับเป็นที่ขับถ่ายของพระภิกษุสงฆ์ โดยลักษณะและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของเว็จกุฎีในไทยมักทำเป็นหลังคาเป็นอาคารทรงไทย ยกพื้นสูงแบบชั้นครึ่ง หลังคาทรงสูงมีปั้นลมอย่างตัวหงาประดับ ชายคาซีกปีกนกยาวคลุมโดยรอบ ด้านข้างซีกเป็นปีกกันสาด มีเสาดั้งรับชายคาเพื่อคลุมส่วนของบันไดทางขึ้นชั้นบน ชั้นล่างของอาคารก่อเป็นเครื่องอิฐ และทำช่องเปิดให้โล่ง ส่วนตำแหน่งที่ตั้งของเว็จกุฎีจะตั้งอยู่ในที่ค่อนข้างมืดซิดห่างไกลจากสายตาของผู้คนพอสมควร หากแต่ต้องเข้าถึงได้สะดวก (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.165)

5. ห้องสรงน้ำ หรือห้องอาบน้ำ หมายถึง อาคารที่ใช้สำหรับเป็นที่ทำความสะอาดร่างกายของพระภิกษุสงฆ์ ห้องสรงน้ำหรือห้องอาบน้ำนี้ไม่เคยมีในพุทธานุญาตมาก่อน ทรงอนุญาตให้มีได้เพียงห้องชั้นตามร (เรือนไฟ) หรือห้องอบตัว ซึ่งเป็นวัฒนธรรมของอินเดียที่สืบทอดมาจากชาวอารยัน

ตำแหน่งที่ตั้งอาคารและลักษณะรูปแบบของห้องสรงน้ำ ในสมัยโบราณไม่ปรากฏบันทึกการสร้างห้องอาบน้ำสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าพระภิกษุสงฆ์ส่วนใหญ่อาบน้ำที่ริมแม่น้ำ ส่วนวัดใดที่ไม่มีบริเวณติดกับริมแม่น้ำก็จะอาศัยการขุดบ่อน้ำ แล้วตักน้ำขึ้นมาสรงแทน โดยบริเวณที่สรงน้ำจะกั้นเป็นผนังไม่สูง และล้อมเป็นคอกไว้ ซึ่งตำแหน่งที่ตั้งบ่อน้ำจะต้องอยู่ในที่มิดชิด และอยู่ใกล้กุฏิด้วย (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.171-172)

6. ชั้นตามร แปลว่า เรือนไฟ หมายถึง อาคารหรือโรงที่ใช้รักษาไฟและใช้ต้มน้ำ ชั้นตามรมิใช้มาตั้งแต่สมัยพุทธกาล การก่อไฟเพื่อสร้างความอบอุ่นหรือการก่อไฟสำหรับการหุงต้มอาหารนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยากในสมัยดังกล่าว จึงจำเป็นต้องรักษาไฟไว้เพื่อใช้ประโยชน์อยู่ตลอด ในไทยมีชั้นตามรอยู่บ้างตามวัดที่ตั้งอยู่ในเขตที่มีสภาพภูมิอากาศเย็น แต่ไม่ได้ทำเรือนอบตัวเหมือนในสมัยโบราณ หากแต่ทำเป็นโรงต้มน้ำขนาดเล็กแทน (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.175)

7. หอไตร ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (2526, น.847) คำว่า “หอ” หมายถึง เรือนซึ่งใช้เฉพาะกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนคำว่า “ไตร” ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 (2526, น.359) เป็นคำย่อ มาจาก ไตรปิฎก หมายถึง พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามี 3 ปิฎก หรือ 3 หมวด คือ พระวินัย เรียกว่า วินัยปิฎก พระสูตร เรียกว่า สุตตันตปิฎก พระอภิธรรม เรียกว่า อภิธรรมปิฎก ดังนั้นหอไตร จึงหมายถึง เรือนที่ใช้เก็บพระไตรปิฎกหรือพระธรรม บางครั้งอาจเรียกหอไตรว่า หอพระธรรม หรือหอธรรมก็ได้

สาเหตุที่ต้องมีหอเก็บพระธรรมหรือคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไว้ เนื่องจากภายหลังที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว พระธรรมวินัยต่างๆถูกสืบทอดโดยวิธีแบบมุขปาฐะ แล้วอาศัยการท่องจำกันต่อมา ทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนจึงต้องมีการทำสังคายนาเพื่อชำระตรวจสอบความถูกต้อง ตัวอักษรที่บันทึกไว้จึงเปรียบเหมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ต้องเก็บรักษาอย่างดี ดังนั้นหอไตรจึงเป็นองค์ประกอบหลักที่ทำให้วัดต่างๆมีความสมบูรณ์พร้อมในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นั่นเอง

นอกจากหอไตรหรือหอธรรมจะสร้างขึ้นเพื่อเก็บรักษาพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ต่างๆทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังมีคติความเชื่อที่ว่า หอไตรนั้นเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้เก็บพระไตรปิฎก ซึ่งการสร้างหอไตรหรือหอธรรมจะได้รับอานิสงส์ผลบุญมาก เนื่องจากการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ยาวนานถึง 5,000 ปี และยังเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับ และเทวดาอีกด้วย (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา และคณะ, 2539, น.6)

การสร้างหอไตรเริ่มปรากฏในสมัยสุโขทัยเป็นต้นมา การสร้างหอไตรในสมัยสุโขทัยมี 2 แบบ คือ หอไตรที่ใช้สำหรับในส่วนของวัด และหอธรรมที่ใช้เป็นสิ่งบูชาซึ่งจะเก็บรักษาไว้ในเขตพระราชมณเฑียรของกษัตริย์ แนวคิดในแบบข้อหลังนี้ได้สืบทอดมาถึงสมัยอยุธยา แต่เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตำแหน่งการสร้างหอพระมณเฑียรธรรมได้เปลี่ยนไป โดยย้ายจากเขตพระราชมณเฑียรเข้าไปประดิษฐานในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแทน (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.183)

โดยทั่วไปตำแหน่งที่ตั้งของหอไตรหรือหอธรรม ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาสเพื่อให้พระภิกษุสงฆ์สามารถเข้ามาศึกษาค้นคว้าพระธรรมคำสอนได้อย่างสะดวก ซึ่งวัดที่ตั้งอยู่นอกเมืองส่วนใหญ่จะมีหอไตรเพียงหลังเดียว วางอยู่บริเวณโคกบริเวณหนึ่งซึ่งไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว อาจอยู่ด้านหลังหมู่กุฏิ ข้างศาลาการเปรียญ หรือบริเวณกลางวัดก็ได้ ต่างจากวัดหลวงในเมืองจะมีตำแหน่งที่ตั้งค่อนข้างชัดเจน เช่น หอไตรวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ วางตรงมุมฝั่งของเขตสังฆาวาส หรือหอไตรวัดพระเชตุพนมีจำนวนถึง 4 หลัง วางลงตรงมุมทั้ง 4 ของเขตคณะเหนือ กลาง และได้เพื่อสะดวกต่อการใช้ในแต่ละคณะ อีกทั้งยังทำให้ผังอาคารรวมในเขตสังฆาวาสมีความเป็นระเบียบสมบูรณ์ยิ่งขึ้น (เรื่องเดียวกัน, 2543, น.179)

8. ศาลาการเปรียญ คำว่า “เปรียญ” มาจากภาษาบาลี ว่า “บาเรียน” หมายถึง พระที่ได้เรียน หรือพระนักเรียน ดังนั้นศาลาการเปรียญจึงหมายถึง ศาลาที่พระภิกษุสามเณรใช้เป็นที่พักเรียนเดิมที วัดอุปประสงค์ของการสร้างศาลาการเปรียญก็เพื่อให้พระภิกษุสามเณรใช้เป็นที่พักเรียนหนังสือเท่านั้น แต่ต่อมาศาลาการเปรียญได้กลายเป็นอาคารที่ใช้ทำกิจกรรมทางศาสนาร่วมกันระหว่างพระภิกษุสงฆ์และฆราวาส (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2524, น.58)

ศาลาการเปรียญถือเป็นสถานที่สำคัญของวัดรองมาจากอุโบสถ โดยเปรียญอุโบสถเป็นสถานที่สำหรับพระพุทธรูป ศาลาการเปรียญเป็นสถานที่สำหรับพระธรรม คือ เป็นที่เผยแพร่ธรรมกุฎีเป็นสถานที่สำหรับพระสงฆ์ ดังนั้นศาลาการเปรียญจึงต้องมีขนาดใหญ่พอที่จะรองรับผู้คนจำนวนมากได้ด้วย (พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำวัดที่ชาวพุทธควรรู้, พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต, 2551, น.957)

การสร้างศาลาการเปรียญปรากฏขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม โดยลักษณะและขนาดของศาลาการเปรียญนั้นค่อนข้างใหญ่ เพราะเป็นสถานที่ที่ผู้คนส่วนมาก ใช้ทำกิจกรรมทางศาสนาด้วยกัน เช่น ใช้เป็นที่แสดงพระธรรมเทศนา เป็นที่ทำบุญเลี้ยงพระ และ ใช้เป็นที่ตั้งศพสำหรับประกอบพิธีสวดอภิธรรม เป็นต้น ภายในศาลาการเปรียญมักจะมีธรรมาสน์ (ที่สำหรับพระภิกษุสามเณรนั่งแสดงธรรม) วางอยู่ตรงส่วนท้ายของอาคาร หรือศาลาการเปรียญ ในบางแห่งก็จะมีธรรมาสน์สวดสำหรับพระสงฆ์ 4 รูปด้วย นอกจากนี้บริเวณชิดแนวผนัง ด้านซ้ายของอาคารจะมีตั่งไม้ยาวใช้เป็นอาสนะเวลาประกอบพิธีกรรมทางศาสนา (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.185)

9. ศาลาบาตร พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมาย คำวัดที่ชาวพุทธควรรู้ ได้อธิบาย คำว่า “ศาลาบาตร” ว่าเป็นศาลาสำหรับตักบาตร เรียกว่า ร้านบาตร หรือโรงบาตร ศาลาบาตรมีขนาดเล็ก กว้างไม่มาก แต่มีความยาวมากกว่าความกว้าง 3-4 เท่า สร้างขึ้นบริเวณหน้าศาลาการเปรียญ ศาลาบาตรนั้นโล่งทั้งสี่ด้าน ยกพื้น ไม่มาก ตรงกลางมีแท่น ก่อด้วยอิฐถือปูน หรือทำด้วยไม้สูงยาวไปตามศาลา สามารถเดินรอบแท่นได้ โดยแท่นดังกล่าว ใช้สำหรับตักบาตรพระ เพื่อให้ประชาชนนำอาหารมาใส่ไว้ก่อนนำไปถวายพระภิกษุ (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต, 2551, น.959) ทั้งนี้ ศาลาบาตรจะพบในวัด ที่อยู่ในเขตชุมชนมากกว่าชนบท เพราะในเขตชุมชนมีผู้คนอาศัยเป็นจำนวนมากแน่นอนจึงมีการ ทำบุญเลี้ยงพระบ่อยกว่าด้วย

ตำแหน่งที่ตั้งและลักษณะรูปแบบของศาลาบาตร โดยส่วนใหญ่จะเป็นอาคารไม้ชนิดโถง ทำหลังคาปีกนกคลุมโดยรอบ ขนาดอาคารไม่ใหญ่โตมากนัก ส่วนตำแหน่งที่ตั้งของศาลาบาตรนั้น ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว แต่มักวางใกล้กับศาลาการเปรียญ เพื่อให้ลูกศิษย์วัดนำบาตรที่รับเครื่อง ไทยทานเข้าไปประเคนแด่พระภิกษุสงฆ์ที่นั่งรอรับการถวายภายในศาลาการเปรียญนั่นเอง ต่อมา ศาลาบาตรได้พัฒนาให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของศาลาการเปรียญแทน โดยทำเป็นเรือนไม้ขวาง หน้า-หลังประกบเรือนประธาน ซึ่งทำให้ดูเป็นอาคารชุดเดียวกัน (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.190-191)

10. ศาลาโรงธรรม หมายถึง ศาลาที่พระภิกษุสงฆ์ใช้เป็นที่แสดงธรรมพระเทศนา ในวันอุโบสถหรือวันพระ มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า ธรรมศาลา (วิยะดา ทองมิตร, 2541, น.108)

เมื่อก้าวถึงลักษณะรูปแบบของศาลาโรงธรรม เนื่องจากศาลาโรงธรรมเป็นที่ชุมนุมของผู้คนจึงมีขนาดค่อนข้างใหญ่ และทำเป็นอาคารโถงไม่มีผนังกั้น ในปัจจุบันไม่ค่อยนิยมสร้างศาลา โรงธรรมเพราะมีการสร้างศาลาการเปรียญที่มีขนาดใหญ่ ทำหน้าที่ได้หลากหลาย อาทิ ใช้เป็น

สถานที่เรียนหนังสือของพระภิกษุสามเณร และยังใช้เป็นสถานที่แสดงพระธรรมเทศนา เหตุดังกล่าวจึงทำให้ศาลาโรงธรรมหมดความนิยม แต่ก็ยังสามารถพบเห็นศาลาโรงธรรมตามวัดบางแห่งที่ไม่มีศาลาการเปรียญ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.194)

3.1.3 องค์ประกอบสำคัญในเขตรณีสงฆ์

องค์ประกอบสำคัญในเขตรณีสงฆ์ มีดังนี้

1. เมรุ ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 (2526, น.641) คำว่า “เมรุ” หมายถึง ที่เผาศพ หลังคาเป็นยอดมีรั้วล้อมรอบ โดยราชาศัพท์จะใช้ว่า “พระเมรุ”

ความเป็นมาของการสร้างพระเมรุในไทยนั้น ราชสำนักไทยได้นำลัทธิเทวราชาของขอมเข้ามาใช้ ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นดั่งสมมติเทพที่อวตารลงมายังโลกมนุษย์ โดยเทพที่ได้รับการนับถือมากที่สุดคือพระศิวะ รองลงมาคือพระนารายณ์ เห็นได้จากรูปเคารพที่บรรยายถึงในจารึกที่ทางเข้าปราสาทเมืองพระนครของขอม ซึ่งมีเพียงไม่กี่รูปที่จะปรากฏชื่อยศ ว่า “กัมรเต็ง ชัคค” ซึ่งแปลว่า “เทพเจ้าแห่งจักรวาล” นั่นก็หมายถึง องค์พระศิวะหรือพระนารายณ์ผู้ครอบครองจักรวาล โดยเมื่อทรงแบ่งภาคลงมาจุติเป็นกษัตริย์ในร่างมนุษย์ กษัตริย์พระองค์นั้นก็เปรียบเสมือนเป็นเทพเจ้าแห่งจักรวาลเดียว (เซเดส ยอร์ช, 2529, น.38)

ตำแหน่งที่ตั้งอาคาร พระเมรุเป็นอาคารเฉพาะกาลที่ใช้เป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และสมเด็จพระสังฆราช โดยจะใช้สถานที่ ณ พุ่มพระเมรุเท่านั้น ส่วนเมรุสำหรับขุนนาง และชาวบ้านทั่วไปจะใช้เมรุที่วัด ตำแหน่งที่ตั้งของเมรุมักจะอยู่ในเขตรณีสงฆ์ที่มีลักษณะเป็นพื้นที่โล่ง อาจตั้งอยู่ทางด้านหน้าหรือด้านหลังของวัดที่ไม่ใช่เขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส ส่วนวัดที่ไม่มีพื้นที่เปิดโล่ง และไม่มีกำแพงแบ่งเขตระหว่างเขตพุทธาวาสกับเขตสังฆาวาสที่ชัดเจน จึงมักสร้างให้อยู่ระหว่างเขตทั้งสอง ซึ่งทำให้ตำแหน่งของเมรุคล้ำเข้าไปอยู่ในเขตพุทธาวาสหรือเขตสังฆาวาส (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.200-201)

3.2 พุทธจักรวาลคติในการวางผังวัดล้านนา

ในสมัยโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์การสร้างเมืองเชียงใหม่ พื้นที่บริเวณล้านนามีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ก่อนแล้ว โดยเรื่องราวประวัติความเป็นมาของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์ยังเป็นเรื่องที่คลุมเครือไม่แน่ชัด แต่เมื่อถึงยุคตอนต้นของสมัยประวัติศาสตร์ที่มีการบันทึกเรื่องราวเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วนั้น ได้ปรากฏชื่อชนเผ่าที่อาศัยในแถบบริเวณล้านนา ได้แก่ ชนเผ่ามละบริ (เผ่าตองเหลืองมละบริ) และชนเผ่าลัวะ ชนเผ่าเหล่านี้ต่างดำรงชีวิตอยู่ด้วยการปลูกพืชและล่าสัตว์ (ฮันส์ เพนซ์, 2532, น.4) โดยชนเผ่าลัวะได้นับถือผีและภายหลังได้มีการนับถือพระพุทธศาสนาด้วย

นอกจากนี้ ชาวลัวะยังมีความเชื่อว่าเผ่าของตนเป็นผู้รับอินทิล นั่นคือ เสาที่พระอินทร์ทรงมอบให้แก่ชาวลัวะ (วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง, 2543, น.2)

ต่อมา ราวพุทธศตวรรษที่ 13 ในสมัยอาณาจักรทวารวดี พระนางจามเทวี ราชธิดาแห่งกษัตริย์มอญจากเมืองละโว้ (ลพบุรี) ได้ขึ้นมาสร้างเมืองหริภุญชัย (ลำพูน) และเมืองเขลางค์ (ลำปาง) พระนางทรงเป็นกษัตริย์ผู้นำพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท (หินยาน) เข้ามาเผยแพร่ยังดินแดนแถบนี้ด้วย ในสมัยดังกล่าว มีหัวหน้าชนเผ่าลัวะ ชื่อว่า ขุนหลวงวิรังคะ ต้องการที่จะสมรสกับพระนางจามเทวี แต่พระองค์ทรงปฏิเสธ จึงเกิดการสู้รบกัน โดยชาวมอญเป็นฝ่ายชนะชาวลัวะ (ฮันส์ เพนซ์, 2532, น.4-6)

ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ชนชาติไทยกลุ่มหนึ่งได้อพยพขึ้นมายู่บริเวณทางเหนือของเมืองลำพูนบริเวณเมืองเชียงใหม่ อันเป็นบริเวณเดียวกับที่อยู่อาศัยของชาวลัวะ ชาวมอญ และชนกลุ่มน้อยต่างๆ ซึ่งเป็นพวกที่มาอาศัยอยู่ก่อนแล้วนั่นเอง (ฮันส์ เพนซ์, 2532, น.11)

เมื่อถึงประมาณ พุทธศตวรรษที่ 18 พญามังราย ผู้เป็นโอรสของพญาลาวเม็งแห่งหิรัญนครเงินยาง (เมืองเชียงแสนเก่า) พระองค์ทรงเห็นว่าเมืองหริภุญชัยมีความอุดมสมบูรณ์ จึงทรงใช้ความพยายามอยู่หลายปีในการขับไล่อิทธิพลของมอญออกไปจากลุ่มน้ำปิง เมื่อพญามังรายเข้ายึดเมืองหริภุญชัยได้ พระองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นสิ่งปรักหักพังซากต่อการบูรณะเป็นจำนวนมาก แต่ยังมิวิหารไม้สักหลังหนึ่งที่มีได้ถูกเผาไปด้วย ภายหลังพระองค์ทรงทราบว่า วิหารนั้นเป็นที่ประดิษฐานพระเสด็จคณิ (พระแก้วขาว) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองหริภุญชัย โดยต่อมา ทรงอัญเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ วัดเชียงมั่น (วิโรจน์ อินทนนท์, 2553, น.18)

ทั้งนี้ ก่อนการสร้างเมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ.1839 พญามังรายทรงมีประสบการณ์ในการสร้างเมืองมาก่อนหน้านั้นแล้ว ได้แก่ เมืองเชียงราย (พ.ศ. 1805) เมืองฝาง (พ.ศ.1817) และเมืองกุกกาม (พ.ศ. 1827) แต่เนื่องจากเมืองกุกกามมีพื้นที่ตั้งติดกับริมน้ำปิง เมื่อถึงฤดูฝนน้ำจึงท่วมอยู่บ่อยครั้ง ดังนั้น พระองค์จึงทรงปรึกษาพระสหาย ได้แก่ พ่อขุนรามคำแหงแห่งเมืองสุโขทัย และพญาเจ้าเมืองแห่งเมืองพะเยา (ภูกามขาว) เมื่อทั้งสามพระองค์ทรงปรึกษารื้อกันแล้ว จึงเลือกชัยภูมิที่ดีที่เหมาะสมต่อการสร้างเมืองแห่งใหม่ โดยพญามังรายทรงเลือกพื้นที่บริเวณเชิงเขาดอยสุเทพ ใกล้กับแม่น้ำปิง และทรงวางแผนในการสร้างเมืองโดยพิจารณาจากภูมิศาสตร์ที่จัดการจัดการเกี่ยวกับน้ำ คติความเชื่อและประเพณีเกี่ยวกับการสร้างเมืองที่สืบเนื่องมาถึงปัจจุบันด้วย (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2539, น.1)

ทางด้านพระพุทธศาสนา พญามังรายมีพระราชประสงค์ที่จะให้เชียงใหม่กลายเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมแทนเมืองหริภุญชัย (ลำพูน) โดยทรงเรียกประเทศ

ที่พระองค์ทรงปกครองนี้ว่า “โยนรัฐฐ” หรือ “โยนก” และเรียกประชาชนว่า “โยน-ขวน-ขุน” หลังจากสร้างเมืองเชียงใหม่แล้ว พระองค์ทรงเรียกดินแดนเชียงใหม่ลำพูนว่า “พิงครรัฐฐ” และเรียกประชาชนว่าคนขวนเช่นกัน ดังนั้นคนล้านนา รวมถึงคนเชียงใหม่ในยุคแรกมักเป็น ชาวไทยขวน เรียกตัวเองว่าเป็น “คนเมือง” มีการใช้ภาษาไทยขวนหรือ “ตัวเมือง” ส่วนการนับถือ ศาสนาของไทยขวนจะคล้ายคลึงกับพระพุทธศาสนาของชาวมอญกับไสยศาสตร์ โดยสมัยนั้น ผู้คนส่วนใหญ่มักมองว่าพระพุทธศาสนาคือไสยศาสตร์อย่างหนึ่ง (ฮันส์ เพนซ์, 2532, น.12, น.15-16)

ในอติตมณูย์สมัยโบราณต่างมีความสงสัยใคร่รู้ต่อปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้น รอบตัว ซึ่งไม่สามารถหาคำตอบที่น่าพอใจให้แก่ตนเองได้ วิธีการในยุคแรกที่มนุษย์ใช้ในการหา คำตอบ นั่นก็คือ การสร้างแนวคิดแบบเทพปกรณัมขึ้นมาเป็นมรดกตกทอดผ่านเรื่องราวในรูปแบบ ของนิยายปรัมปรา แนวคิดนี้สามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่างๆ รวมถึง ให้คำตอบที่มาของการกำเนิดจักรวาล โลก และมนุษย์ด้วย

ก่อนการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในล้านนา ชาวล้านนามีความเชื่อเรื่องการสร้างโลก และเชื่อว่ามีอำนาจสูงสุดที่ควบคุมความเป็นไปของมนุษย์ โดยชาวล้านนาในยุคแรกเริ่มนั้น มีความเชื่อว่าปู่ແຂ່ງແຂ່ງແຂ່ງเป็นผู้สร้างโลกและมนุษย์ ส่วนชาวลัวะที่เป็นชนเผ่าดั้งเดิม ในเมืองเชียงใหม่ก็เชื่อว่าปู่ແຂ່ງແຂ່ງແຂ່ງเป็นผีบรรพบุรุษของตน ทั้งนี้ จะเห็นได้จากในแต่ละหมู่บ้าน จะสร้างที่อยู่อาศัยสำหรับคนและผีด้วย เสมือนมีทั้งโลกของมนุษย์และ โลกของผีดำรงทับซ้อนกัน อยู่ ความเชื่อดั้งเดิมในล้านนาก็ มักเป็นความเชื่อเรื่องผีหรือวิญญาณต่างๆ เมื่อพระพุทธศาสนาถูก เผยแพร่ผ่านราชสำนักหรือผู้นำของชุมชน พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่มีเหตุผลมากกว่าจึงถูก นำมาครอบงำระบบความเชื่อเดิมเกี่ยวกับผีหรือวิญญาณต่างๆ โดยความเชื่อเรื่องผีนั้นมีการ จัดลำดับและระบบความสัมพันธ์อย่างหลวมๆ อาทิ ผีตระกูล ผีหมู่บ้าน ผีเมือง และเมื่อ พระพุทธศาสนาเข้ามาก็ได้ทำลายระบบความเชื่อดั้งเดิม หากแต่เข้ามาในลักษณะที่อยู่เหนือของ ความเชื่อเดิมในรูปแบบของสัญลักษณ์ที่ปรากฏเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ในการ ปราบหรือสยบ โดยเปลี่ยนจากผีที่เคยมีอำนาจในท้องถิ่นมายอมรับอำนาจปาฏิหาริย์และคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้าแทน จึงเป็นการเปลี่ยนชาวล้านนาให้กลายเป็นพุทธศาสนิกชนโดยยังคงรักษา ระบบความเชื่อเดิมในการนับถือผีต่างๆอยู่ (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2545, น.70)

คติความเชื่อเรื่องจักรวาลดั้งเดิมของชาวล้านนา ในจักรวาลหนึ่ง จะเรียกว่า โลกธาตุ โดยชาวล้านนาเชื่อว่าโลกที่มนุษย์อาศัยอยู่นั้นเป็นแกนกลาง มีทางเดินไปจนสุดขอบจักรวาล มีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ เป็นบริวารอยู่ในจักรวาล ต่อมาความเชื่อนี้จึงเกิดเป็นคัมภีร์นพเคราะห์ทั้ง 9

คือ ดาวพระเคราะห์ 9 ดวง ที่ล้อมรอบโลกไว้ ทั้งนี้ ชาวล้านนาต่างเชื่อว่าดาวนพพระเคราะห์นั้นมีความสำคัญในการกำหนดชะตาชีวิตของมนุษย์และสรรพสัตว์ด้วย (มณี พยอมยงค์, 2532, น.122)

เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่ตั้งของอาณาจักรล้านนาเป็นภูเขาสูง ประกอบด้วยมีพื้นที่เป็นแอ่งที่ราบ และมีแม่น้ำไหลผ่านชุมชนที่อยู่อาศัย ดังนั้นวิถีชีวิตและความนึกคิดของชาวล้านนาจึงเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับภูเขาและแม่น้ำไปด้วย โดยธรรมชาติทั้งสองเป็นตัวกำหนดการอธิบายโลกและจักรวาลตามแบบชาวบ้าน เห็นได้จากตัวอย่างตำนาน หรือพิธีกรรมท้องถิ่นต่างๆ ที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของชาวบ้าน อาทิ ภูเขาลี้ภัยกับขอบของจักรวาล หลังภูเขานั้นก็เป็นเสมือนโลกอื่น ความเชื่อนี้แสดงให้เห็นถึงการย่อจักรวาลระดับใหญ่มาไว้ที่หมู่บ้าน หรือเป็นอนุจักรวาลในการอธิบายโลกภายในชุมชนของตนเอง ภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ได้เผยแพร่เข้าสู่ล้านนา ศาสนาเหล่านี้จึงถูกตีความตามแบบท้องถิ่นไปด้วย เช่น ที่หมู่บ้านแม่สาวอำเภอห้างฉัตร จังหวัดลำปาง ชาวบ้านสร้างกลไกความเชื่อจากการตีความศาสนาแล้วเชื่อมโยงเข้ากับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น กล่าวคือ ชาวบ้านกำหนดให้คอยน้อยและคอยหลวงที่เห็นได้จากหมู่บ้านของตนเป็นเสมือนเขาพระสุเมรุ โดยชาวบ้านได้สร้างพระธาตุไว้บนคอยทั้งสองอันเปรียบเป็นศูนย์กลางของจักรวาล

นอกจากนี้ ชาวล้านนายังเขียนตำนานพื้นเมืองเพื่อรองรับการเกิดขึ้นและการมีอยู่ของชุมชนตนเอง อีกทั้งชาวล้านนามักจะสร้างวัดพระธาตุนบนยอดคอยหลายแห่ง พระธาตุมีความสำคัญต่อการเชื่อมโยงพระพุทธศาสนาเข้ากับชุมชนและธรรมชาติแวดล้อมที่เป็นภูเขา และเชื่อมโยงเมืองหลวงของพระพุทธศาสนา คือ ชมพูทวีปเข้ากับชุมชนของชาวบ้าน โดยเป็นการสร้างสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาให้เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมในชุมชนของตนควบคู่กับการนับถือผี อันทำให้พระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน เห็นได้จากตำนานพระธาตุมักกล่าวถึงในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงเสด็จจากชมพูทวีปมายังเมือง ชุมชน หรือหมู่บ้านต่างๆ โดยเรื่องราวที่เกิดขึ้นจะกลายเป็นประวัติการก่อตั้งชุมชนนั้นๆ ขึ้นมา (พระมหาบุญไทย และคณะ, 2542, น.82-83)

ในสมัยของพญามังราย ปฐมกษัตริย์แห่งล้านนา พระองค์ทรงอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อสร้างพื้นที่พิเศษเฉพาะให้กับเมืองเชียงใหม่ พระองค์ทรงผนวกความเชื่อเดิม อาทิ การนับถือผี วิญญาณ เทวดา ผีเสื้อเมือง และจักรวาลในระบบท้องถิ่นเข้าด้วยกัน เนื่องจากสมัยของพระองค์ยังมีการแย่งชิงอำนาจระหว่างโอรสและเครือญาติในหัวเมืองต่างๆ อยู่ ดังนั้นเพื่อสร้างรากฐานความมั่นคงในการรวมเมืองและปกครองผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ พญามังรายจึงทรงใช้กลไกความเชื่อดั้งเดิมเหล่านี้เพื่อรวมความศรัทธาในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเมืองร่วมกัน

ในสมัยของพระเจ้าแสนเมืองมา กษัตริย์ลำดับที่ 7 แห่งราชวงศ์มังราย พระองค์โปรดให้สร้างวัดเจดีย์หลวงขึ้น ในปี พ.ศ.1934 ซึ่งพระองค์โปรดให้สร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่บริเวณ

ตำแหน่งกึ่งกลางของเมืองเชียงใหม่ สามารถมองเห็นได้ในระยะ 100 เส้น เพื่ออุทิศเป็นพระราชกุศลแก่พระเจ้ากือนาพระราชบิดา ทั้งนี้ พระเจดีย์ขนาดใหญ่ดังกล่าวได้สร้างเสร็จในสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกน โดยพระองค์ได้ดำเนินการสร้างต่อจนสำเร็จสูง 2 วา และเมื่อถึงสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงก่อเสริมพระเจดีย์ให้มีขนาดสูงมากขึ้นกว่าเดิม โดยได้ขยายฐานออกเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละ 28 วา สูง 47 วา ส่วนบนตกแต่งตามแบบโลหะปราสาทประดับด้วยซุ้มจรนำทั้ง 4 ด้าน (วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง, 2543, น.127)

เจดีย์หลวงนี้เปรียบเสมือนศูนย์กลางของจักรวาลตามระบบความเชื่อเรื่องจักรวาลของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนิกายลังกาวงศ์ ต่อมา ภายหลังจากเกิดการผสมผสานระบบความเชื่อเรื่องจักรวาลระหว่างท้องถิ่นกับพระพุทธศาสนาเข้าด้วยกัน ดังจะเห็นได้จากการที่เสาอินทขิลซึ่งเป็นเสาหลักเมืองได้ถูกย้ายมาอยู่ร่วมบริเวณเดียวกันกับเจดีย์หลวงในปี พ.ศ.2343 สมัยพระเจ้ากาวิละ แห่งราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน

กล่าวได้ว่า จักรวาลในระบบท้องถิ่นที่เป็นรูปธรรมดั้งเดิมก่อนการสร้างเมืองเชียงใหม่ นั่นคือ เสาอินทขิลซึ่งเป็นความเชื่อของชาวลัวะ ตำแหน่งที่ตั้งของเสาอินทขิลเปรียบเป็นวิญญานของเมืองนั้น สันนิษฐานกันว่า แต่เดิมเสาอินทขิลตั้งอยู่ในตอนกลางของเมืองเชียงใหม่บริเวณวัดสะคือเมืองหรือวัดอินทขิล ปัจจุบันตั้งอยู่ใกล้กับหอศิลปวัฒนธรรมเมืองเชียงใหม่ (ศาลากลางจังหวัดหลังเก่า) เสาอินทขิลหรือเสาหลักเมืองนี้ ก่อด้วยอิฐถือปูน ตั้งอยู่ในมณฑปจัตุรมุขวิหารทางด้านใต้ของวัดเจดีย์หลวง เสาอินทขิลถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่เมืองเชียงใหม่ และเป็นที่รวมวิญญานของบรรพบุรุษในอดีต ทุกๆปีจะมีการจัดงานประเพณีบูชาเสาอินทขิล ซึ่งจะมีการสักการบูชาด้วยดอกไม้ ธูปเทียน น้ำขมิ้นส้มป่อย โดยประเพณีนี้จะเริ่มขึ้นในวันแรม 13 ค่ำ เดือน 8 เหนือ จนถึงวันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 9 เหนือ จึงมักเรียกกันว่า “เดือน 8 เข้า เดือน 9 ออก” (สงวน โชติสุขรัตน์, 2511, น.24-25)

จะเห็นได้ว่า ล้านนามีการผสมผสานคติความเชื่อผี พราหมณ์ พุทธ เข้าด้วยกัน ซึ่งเรื่องราวของพระพุทธศาสนาในล้านนานั้นสามารถแบ่งเป็น 5 สมัย ตามความเจริญรุ่งเรืองทางศาสนาดังนี้

1. พระพุทธศาสนา ก่อนสมัยพญามังราย

สมัยนี้ผู้คนนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท (หินยาน) แต่มีข้อสันนิษฐานว่าพระพุทธศาสนาในแถบล้านนาอาจมีพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเข้ามาปะปนอยู่บ้าง ทั้งนี้เนื่องจากในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่ควบคู่กับศาสนาฮินดูนั้นรุ่งเรืองมาก ดังนั้นอาจมีการเผยแพร่เข้ามายังแคว้นโยนกก็เป็นได้ แต่เมื่อพญามังรายทรงมี

พระราชอำนาจในอาณาจักรล้านนาแล้ว พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท (หินยาน) ได้รับความนิยม และกลายเป็นศาสนาประจำท้องถิ่นเช่นเดียวกันกับอาณาจักรสุโขทัยและพม่าในช่วงเวลาดังกล่าว (วิโรจน์ อินทนนท์, 2553, น.19)

2. พระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าเกือนา (พ.ศ. 1910 - 1931)

พระเจ้าเกือนา กษัตริย์ลำดับที่ 6 ของเมืองเชียงใหม่ ในสมัยของพระองค์ พระพุทธศาสนา มีความเจริญรุ่งเรือง เพราะทรงสร้างวัดไว้เป็นจำนวนมาก เดิมทีนั้น พระพุทธศาสนา ในเมืองเชียงใหม่ยึดถือในภิกษุสงฆ์ที่สืบทอดมาจากเมืองหริภุญชัย แต่พระองค์ทรงต้องการที่จะปรับปรุง พระพุทธศาสนาให้ดีขึ้น ดังนั้นพระองค์จึงนิมนต์พระสุมนเถระจากสุโขทัยขึ้นมาเผยแผ่ พระพุทธศาสนา โดยพระเจ้าเกือนาเสด็จไปต้อนรับพระสุมนเถระที่เมืองลำพูน และให้ท่าน จำพรรษาที่วัดพระยืนเพื่ออุปสมบทแก่กุลบุตรชาวลำพูน ต่อมาพระเจ้าเกือนาแต่งตั้งให้ท่าน เป็นสังฆราชรูปแรกของล้านนา อีกทั้งพระองค์ทรงสร้างวัดสวนดอกเพื่อเป็นที่จำพรรษาของ พระสุมนเถระด้วย โดยพระสุมนเถระยังได้ถวายพระบรมสารีริกธาตุจำนวน 2 องค์ แต่พระเจ้าเกือนาองค์หนึ่งประดิษฐานไว้ที่วัดสวนดอก อีกองค์หนึ่ง พระเจ้าเกือนาทรงเสด็จช้าง อัญเชิญพระบรมธาตุ ซึ่งช้างได้ไปหยุดอยู่บนยอดคอยสุเทวบรรพต โดยพระเจ้าเกือนาทรงโปรด ให้สร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่เพื่อบรรจุพระบรมธาตุไว้ ณ ที่แห่งนั้น นั่นคือ พระธาตุคอยสุเทพ ซึ่งเป็นศิลปะแบบลังกา

เมื่อพระเจ้าเกือนาสวรรคตแล้ว พระเจ้าแสนเมืองมา กษัตริย์ลำดับที่ 7 แห่งราชวงศ์มังราย ผู้เป็นราชโอรสได้สืบทอดราชสมบัติต่อมา พระองค์ทรงได้พระพุทธรูปหิมาลัยจากเชียงราย และโปรดให้ สร้างวัดขึ้นเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหิมาลัย ณ วัดพระสิงห์ในปัจจุบัน (วิโรจน์ อินทนนท์, 2553, น.19)

3. พระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกน (พ.ศ. 1954 - 1984)

พระเจ้าสามฝั่งแกน ผู้เป็นพระราชบิดาของพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงนับถือ ไสยศาสตร์ ในยุคนั้นพระพุทธศาสนาเสื่อมลง เพราะพระองค์เก็บผลประโยชน์จากการบำรุงวัดอื่นๆ มารวมให้วัดมุงเมือง พระภิกษุสงฆ์ล้านนา เขมร และรามัญจำนวนหนึ่ง จึงได้ย้ายไปศึกษา พระพุทธศาสนาที่ลังกา และในปี พ.ศ. 1967 ได้มีพิธีบวชใหม่ในสิมาน้ำที่แม่น้ำกัลยาณี ประเทศ ลังกา ต่อมา เมื่อได้เดินทางกลับมายังเชียงใหม่ปี พ.ศ. 1974 พระสงฆ์ล้านนายังได้นิมนต์พระเถระ ลังกามาจำนวน 2 รูป โดยพักจำพรรษาที่วัดป่าแดง และทำการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในล้านนา ขึ้นอีกครั้ง (วิโรจน์ อินทนนท์, 2553, น.20)

ในช่วงเวลาดังกล่าว มีนิภายสงฆ์ในล้านนาเกิดขึ้น จำนวน 3 นิภาย คือ นิภายสงฆ์ล้านนาไทยเดิม นิภายรามัญแห่งวัดสวนดอก (นิภายพระสุนะ จากสุโขทัย) และนิภายใหม่จากลังกา หรือสีหลแห่งวัดป่าแดง

4. พระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ. 1925 - 2020)

พระเจ้าติโลกราช ทรงเป็นวิรกะตรีย์ของล้านนาที่มีชื่อเสียงในด้านการปกครองบ้านเมือง อีกทั้งพระองค์ยังทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา นิภายลังกาวงศ์ใหม่ และตัวอย่างพระราชกรณียกิจที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา มีดังนี้

4.1 พระองค์ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดป่าแดง เพื่ออุทิศส่วนกุศลแด่พระราชบิดา พระเจ้าสามฝั่งแกน โดยทรงสละราชสมบัติชั่วคราวให้แก่พระราชมารดา และเมื่อพระราชมารดาสิ้นพระชนม์ พระองค์ได้จัดงานพระราชทานเพลิงศพ ณ สถานที่เดียวกันกับที่เคยพระราชทานเพลิงศพแก่พระราชบิดา ซึ่งพระองค์โปรดให้สร้างวัดอโศการามขึ้น ณ ที่แห่งนั้นด้วย

4.2 ในปี พ.ศ. 1996 พระเจ้าติโลกราช ทรงให้สร้างวัดเพื่อปลูกต้นไม้ที่นำมาจากลังกา และพระราชทานนามวัดว่า โพธาราม (วัดเจ็ดยอด)

4.3 ในปี พ.ศ. 2020 พระองค์ทรงให้ทำสังคายนา ถือเป็นการสังคายนาครั้งแรกในไทย และนับเป็นครั้งที่ 8 ของโลก โดยมีพระธรรมทินมหาเถระ เจ้าอาวาสวัดป่าตาลเป็นประธาน มาประชุมสังคายนา ณ วัดมหาโพธาราม ใช้เวลา 1 ปี จึงสำเร็จ วัดอุประสงค์ในการสังคายนาครั้งนี้ เพื่อชำระพระไตรปิฎกบาลีให้ถูกต้อง และแก้ปัญหาคความขัดแย้งกันระหว่างสงฆ์ 2 นิภาย คือ ลังกาเก่ากับลังกาใหม่

ผลการสังคายนาครั้งนี้ ทำให้พระพุทธศาสนาในล้านนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น และเลื่องลือไปยังประเทศใกล้เคียง อาทิ ในพงศาวดารโยนก กล่าวถึง กษัตริย์ศรีสัตนาคนหุตแห่งหลวงพระบาง ทรงส่งทูตมาเชิญใหม่เพื่อขอคณะสงฆ์ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่นั่น ซึ่งจะเห็นได้ว่าเมื่อใดที่ศาสนามีความเข้มแข็งก็จะทำให้บ้านเมืองมีความเข้มแข็งเป็นปึกแผ่นไปด้วย ทั้งนี้ ในสมัยของพระเจ้าติโลกราชพระพุทธศาสนายังถูกใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรมในการครองราชย์ อันสร้างความยำเกรงแก่อาณาจักรสุโขทัยและอยุธยาด้วย (ลิขิต ลิขิตานนท์, 2532, น.87)

5. พระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าเมืองแก้ว (พ.ศ. 2038 - 2068)

พระเจ้าเมืองแก้ว ทรงเป็นโอรสของพญาอดเชียงรายและนางโป่งน้อย และยังทรงเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนาและทรงเป็นกษัตริย์ผู้ส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง พระองค์ทรงสร้างวัดและซ่อมแซมวัดต่างๆ อาทิ

ทรงสร้างวัดบุพพาราม (วัดเมืง) วัดศรีสุพรรณ ทรงหล่อพระพุทธรูป “พระเจ้าแก้วดี” ทรงสร้างพระอุโบสถและหอไตรที่วัดมหาโพธาราม และทรงฟื้นฟูวัดป่าแดง เป็นต้น นอกจากนี้ พระเจ้าเมืองแก้ว หรือพญาแก้วทรงสนับสนุนพระพุทธศาสนานิกายสีล โดยทรงแต่งตั้งพระนิกายสีลเป็นสังฆราชา และทรงอุปสมบทนาคหลวงในนิกายสีล (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2529, น.38-40)

เนื่องจากในยุคสมัยของพระเจ้าเมืองแก้ว พระองค์ทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์เรียนภาษาบาลี และพระไตรปิฎกเช่นเดียวกับสมัยของพระเจ้าติโลกราช ดังนั้นในยุคของพระองค์จึงมีนักปราชญ์หลายท่านที่แต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญไว้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. พระสิริมังคลาจารย์ ท่านได้แต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา อาทิ เวสสันดรทีปนิ กล่าวถึง คัมภีร์เวสสันดรชาดก จักกวาฟทีปนิ กล่าวถึงจักรวาลและสรรพสิ่งต่างๆ ที่อยู่ในจักรวาล สังขยาปกาสะกฏิกา กล่าวถึงคัมภีร์สังขยาปกาสะก มังคลัตถทีปนิ กล่าวถึงมงคลสูตร

2. พระรัตนปัญญาเถระ เป็นพระภิกษุรุ่นเดียวกันกับพระสิริมังคลาจารย์ ท่านได้แต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา อาทิ ชินกาลมาลี กล่าวถึง ประวัติพระพุทธศาสนา วชิรสารัตถสังคหะ กล่าวถึง หัวข้อธรรมต่างๆ มาติกัตถสรูป-อริธัมมสังคณี กล่าวถึง พระธรรม (ลิขิต ลิขิตานนท์, 2532, น.92-95)

จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์ในสมัยล้านนาสังกัดหลายนิกายแตกต่างกันไป แต่ก็มิได้ขัดแย้งกัน พระสงฆ์ในล้านนามีความแตกฉานในพระไตรปิฎก และสามารถแต่งวรรณกรรมหรือคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ทรงคุณค่าจวบจนปัจจุบัน ดังเช่น พระสิริมังคลาจารย์และพระรัตนปัญญาเถระ ผู้เป็นบุคคลสำคัญทางพระพุทธศาสนาของล้านนา ซึ่งท่านทั้งสองได้แต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาบาลีไว้หลายเรื่อง ซึ่งล้วนมีอิทธิพลต่อแนวคิด รวมถึงการสร้างวัดอารามต่างๆ ในล้านนา

จากการที่กล่าวมาข้างต้น ในสมัยราชวงศ์มังรายตอนปลาย ถือเป็นยุครุ่งเรืองของล้านนา (ประมาณ พ.ศ.1914 - 2068) ซึ่งอยู่ในช่วงรัชสมัยของพระเจ้ากือนา พระเจ้าติโลกราชและพระเจ้าเมืองแก้ว โดยล้านนามีความเจริญสูงสุดในทุกด้าน สมดังคำกล่าวว่า “กองทัพอันเข้มแข็ง พระภิกษุมีความรู้แตกฉานในพระธรรมวินัย กฎหมายที่เป็นธรรม ช่างฝีมือที่มีความสามารถ และวิวัฒนาการด้านการเกษตรกรรม การชลประทาน เหล่านี้ทำให้เชียงใหม่ และดินแดนล้านนาทั้งปวง กลายเป็นจุดศูนย์รวมแห่งอำนาจ และวัฒนธรรมอันรุ่งเรือง” (ฮันส์ เพนซ์, 2532, น.17)

เนื่องจากในราวพุทธศตวรรษที่ 21 เมืองเชียงใหม่มีความเจริญสูงสุดในด้านการเมือง ศาสนา และวัฒนธรรม เห็นได้ชัดจากสมัยของพระเจ้าติโลกราช ซึ่งถือเป็นช่วงระยะเวลาที่มีการสร้างอำนาจผู้นำของเมืองเชียงใหม่ได้อย่างเข้มแข็ง ทั้งนี้ เพราะพระองค์มิได้เป็นรัชทายาท

ในการสืบราชสมบัติโดยชอบธรรม แต่พระองค์ทรงใช้ความเชื่อทางศาสนาเข้ามาเป็นส่วนสำคัญ ในการยกระดับฐานะและอำนาจของพระองค์ขึ้นมา ในสมัยของพระเจ้าติโลกราช ยังเป็นช่วงเวลาที่ การเมืองมีความมั่นคงสูง และในสมัยนี้เริ่มปรากฏตำนานทางศาสนาและประวัติศาสตร์ ซึ่งตำนาน เหล่านี้มีส่วนช่วยเสริมสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกันทางสังคมและการเมือง (จิตา สาระยา, 2529, น.95)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชาวล้านนาจะนับถือพระพุทธศาสนา หากแต่ยังปรากฏความเชื่อ ทางไสยศาสตร์ และนับการถือผีรวมอยู่ด้วย รวมทั้งเจ้าผู้ครองนครล้านนาหลายพระองค์ที่นับถือ พระพุทธศาสนานั้นยังคงยึดถือความเชื่อไสยศาสตร์และผีอยู่ด้วย อาทิ พระเจ้าสามฝั่งแกน พระองค์ ทรงสร้างวัดทางพระพุทธศาสนาแต่ก็ยังมีการเซ่นผีให้อยู่ พระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา แต่เมื่อต้องรื้อกำแพงและถมคูเมืองเชียงใหม่ก็ได้ประกอบพิธีกรรม ทางไสยศาสตร์ด้วย เพราะพระองค์ทรงปรารถนาที่จะได้เป็นมหาจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ทั่วชมพูทวีป

เมื่อพระเจ้าเมืองแก้วสวรรคต ก็ถึงยุคเสื่อมของล้านนา ในปี พ.ศ. 2068 - 2101 เมือง เชียงใหม่เกิดความแตกแยกภายใน โดยมีการแก้ไขกฎหมายที่ลดความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และ ประชาชน ทำให้ไม่มีการสร้างวัดหรือซ่อมแซมวัดต่างๆ หลังจากเมืองเชียงใหม่และล้านนาถูก บาฮินนองกษัตริย์พม่าเข้ายึดในปี พ.ศ. 2101 จึงสิ้นสุดราชวงศ์มังราย

ภายหลังการเสื่อมของยุคล้านนา เชียงใหม่กลายเป็นเมืองร้าง ในปี พ.ศ. 2101 - 2317 การยึดครองล้านนาของพม่าในช่วงดังกล่าว แทบมิได้มีอิทธิพลต่อศิลปกรรมของล้านนา อาทิ ไม่มีพระพุทธรูปเก่าแบบพม่า รวมถึงไม่มีวัดพม่าอยู่ในยุคนั้น นอกจากนี้ยังมีวัดเดิมที่ได้เปลี่ยน ทรงเจดีย์เป็นแบบพม่าอยู่บ้าง ทั้งนี้ชาวล้านนาและชาวพม่าต่างมีความสัมพันธ์ในด้านการค้าขาย วัฒนธรรม และศาสนา ในด้านของศาสนา ชาวไทยยวนรับเอาความเชื่อทางพระพุทธศาสนาของ พม่าบางส่วน เช่น เชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าเคยเสด็จมาโปรด ทำนายนุ ประทานพระเกศราหูในล้านนา เป็นต้น (ฮันส์ เพนธ์, 2532, น.18-21)

ต่อมา ล้านนาเริ่มเข้าสู่ยุคฟื้นฟู โดยในปี พ.ศ. 2314 จำบ้านบุญมา ข้าราชการเชียงใหม่ และเจ้ากาวิละ ลูกเจ้าฟ้าเมืองลำปาง ร่วมมือก่อการกบฏต่อพม่า ทั้งสองขอความช่วยเหลือ จากพระเจ้าตากสินมหาราช กษัตริย์ทางสยามในช่วงเวลานั้น โดยกษัตริย์สยามทรงเป็นองค์นำ กองทัพ พร้อมกับเจ้าพระยาจักรี (สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) และเจ้าพระยาสุรสีห์ เป็นแม่ทัพขึ้นมาตีเชียงใหม่ ซึ่งสามารถตีเมืองเชียงใหม่คืนจากพม่าได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2317 (ฮันส์ เพนธ์, 2532, น.23)

ในปี พ.ศ. 2347 ล้านนาและสยามขับไล่พม่าออกไปจากล้านนาจนสำเร็จ โดยล้านนา
ยอมอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม และถูกผนวกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามในสมัย
รัชกาลที่ 5 ทางด้านศาสนา คณะสงฆ์ในล้านนาได้เข้ามาอยู่ภายใต้ระบบการปกครอง และระบบ
การศึกษาเดียวกันกับทางสยาม ดังนั้นลักษณะเฉพาะของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในล้านนา
จึงเริ่มสูญหายไป อีกทั้งยังยากต่อการแยกแยะให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างพระพุทธศาสนา
ในล้านนาไทยกับพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่ของประเทศด้วย (แสง จันทรงาม, 2532, น.82)

การสร้างวัดในล้านนา เริ่มปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนในสมัยพระนางจามเทวี
ปฐมกษัตริย์แห่งเมืองหริภุญชัย โดยการสร้างวัดในล้านนานั้น แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่
วัดหลวงที่กษัตริย์เป็นผู้สร้าง และวัดราษฎร์ที่ชาวบ้านเป็นผู้สร้าง การสร้างวัดหลวงและวัดราษฎร์
มีความแตกต่างกัน โดยวัดหลวงจะตั้งอยู่ที่เมืองศูนย์กลางการปกครอง เป็นแหล่งรวมช่างฝีมือ
จำนวนมากเพื่อสร้างวัดให้มีความวิจิตรสวยงาม สมคิด จิระทัศนกุล (2543, น.23) ได้กล่าวถึงวัด
ที่สร้างโดยกษัตริย์ว่าพระองค์ย่อมได้รับความศรัทธาจากประชาชนโดยปริยาย การที่จะได้อำนาจ
และพลังมวลชนนั้นกษัตริย์ต้องอาศัยเจ้าอาวาสเป็นสื่อกลาง ซึ่งวัดสามารถกลายเป็นสื่อแสดงฐานะ
ทางสังคมได้ กล่าวคือ วัดทั่วไปเป็นสัญลักษณ์แห่งศูนย์กลางของชุมชนบ้าน ส่วนวัดที่มี
พระบรมธาตุเป็นสัญลักษณ์เชิงศูนย์กลางชุมชนเมือง เหล่านี้จึงเป็นความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน
ระหว่างความหมายของบ้าน วัด วังนั่นเอง

เนื่องจากในสมัยล้านนา เมืองเชียงใหม่ได้รับอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท
นิกายลังกาวงศ์จากสุโขทัย ดังนั้นจึงสามารถพบเห็นอิทธิพลของสุโขทัยผ่านทางสถาปัตยกรรมของ
วัดในเรื่องการวางผังวัด รูปแบบดึกอาคารและเจดีย์บางส่วน จนกระทั่งช่างเชียงใหม่สามารถ
สังเคราะห์รูปแบบสกุลเชียงใหม่ขึ้นมาโดยเฉพาะ สถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ
ส่วนใหญ่จะเป็นสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาส ได้แก่ โบสถ์ วิหาร สถูป และเจดีย์
(วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง, 2543, น.111)

ทั้งนี้ วัดในเขตล้านนาต่างมีองค์ประกอบเช่นเดียวกับวัดทางภาคอื่นๆของไทย
โดยมีการแบ่งพื้นที่เขตของวัดเป็น 2 เขตหลัก ได้แก่ เขตพุทธาวาส และเขตสังฆาวาส ลักษณะ
การวางผังวัดในล้านนาจะให้ความสำคัญกับเขตพุทธาวาส ซึ่งประกอบด้วยประตูทางเข้าเป็นประตู
ใหญ่ เรียกว่า ชุมประตูโขง พระเจดีย์เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า วิหารใช้เป็น
สถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูป และใช้เป็นที่พักผ่อนศาสนพิธี โบสถ์ใช้เป็นที่ทำสังฆกรรมของ
พระภิกษุสงฆ์ หอไตรใช้เป็นที่เก็บรักษาคัมภีร์ต่างๆทางพระพุทธศาสนา ส่วนเขตสังฆาวาส
ในล้านนาจะไม่เน้นความสำคัญมากนัก ประการสำคัญ วัดในเขตล้านนานั้นมีความแตกต่างจากวัด

ทางภาคอื่นๆของไทย นั่นคือ วัดในล้านนาไม่นิยมสร้างเมรุในเขตวัด โดยจะสร้างเป็นป่าช้านอกบริเวณเขตวัด

ส่วนการวางผังตำแหน่งอาคารต่างๆของวัดในเขตล้านนา เน้นความสำคัญกับองค์พระธาตุเจดีย์เป็นหลัก โดยจะวางในตำแหน่งกึ่งกลางหรือจุดศูนย์กลางของวัด วิหารคือส่วนสำคัญรองลงมา ซึ่งจะวางในตำแหน่งที่สัมพันธ์กับพระเจดีย์ กล่าวคือ วิหารจะอยู่ด้านหน้าพระเจดีย์ในแนวแกนเดียวกัน รวมทั้งวิหารจะต้องตั้งอยู่ในแนวแกนตะวันออก-ตะวันตก ในระนาบเดียวกันจากซุ้มประตูโขงเข้ามายังวิหาร และเจดีย์ตามลำดับ ต่อจากนั้นจึงจะให้ความสำคัญต่อโบสถ์และหอไตร (วรลัญจก์ บุญยสุรัตน์, 2542, น.23-24)

การสร้างวัดหลวงของล้านนาประมาณช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 ให้ความสำคัญกับเขตพุทธาวาส อันมีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ พระเจดีย์ โดยในวัดหลวงจะมีเจดีย์ที่เป็นพระบรมธาตุเจดีย์วิหาร จะตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกขององค์พระเจดีย์ เรียกว่าวิหารหลวง นอกจากนี้ยังมีวิหารทิศที่ตั้งอยู่ตามทิศทั้ง 4 ได้แก่ ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก อีกทั้งยังมีกำแพงพุทธาวาส ซุ้มประตูโขง พระอุโบสถ และหอไตร (หอธรรม) (กรกนก รัตนวราภรณ์, 2545, น.115)

3.2.1 องค์ประกอบสำคัญในการวางผังวัดล้านนา

เมื่อกล่าวถึงพุทธจักรวาลคติในการวางผังวัดล้านนา มีองค์ประกอบหลักที่สำคัญ 6 ประการ ดังนี้

1. เจดีย์ ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส พระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์จะวางอยู่ในแนวแกนศูนย์กลาง โดยพระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์มักมีรูปทรงทางเรขาคณิตที่แน่นอน มีความกระชับ และไม่มีพื้นที่ว่างภายในเพื่อเอาไว้ใช้สอย พระเจดีย์นั้นอยู่ในฐานะเพื่อตอบสนองความจำเป็นของระบบสัญลักษณ์เท่านั้น

พระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์มีหลายรูปแบบตามคติความเชื่อและยุคสมัย แต่พระเจดีย์ทุกรูปแบบต่างมีลักษณะร่วมกัน กล่าวคือ แผ่นผังของพระเจดีย์ทุกรูปแบบมีสัดส่วนจากรอบจุดศูนย์กลางขึ้นมา อีกทั้งปริมาตรของพระเจดีย์ทุกองค์มีสัดส่วนรอบแกนกลางที่ตั้งเป็นแนวดิ่งจากจุดศูนย์กลาง และองค์พระเจดีย์จะถูกวางในตำแหน่งที่สอดคล้องกับทุกทิศ ซึ่งลักษณะสำคัญของพระเจดีย์ จะต้องมีส่วนศูนย์กลาง เส้นแกน และการหันทิศทางให้ถูกต้อง เห็นได้จากพระเจดีย์ทุกรูปแบบจะมีศูนย์กลางเป็นแนวดิ่ง โดยในด้านสัญลักษณ์ เส้นแกนก็คือพระเจดีย์นั่นเอง ส่วนองค์ประกอบอื่นๆของพระเจดีย์นั้นมาจากการพัฒนาการ การเพิ่มเติม และการตกแต่งที่ซ่อนความหมายต่างๆอยู่ภายในเส้นแกนนั้น

ในหมู่ผู้ที่นับถือศาสนาฮินดู ศาสนาเชน และศาสนาพุทธ ได้ใช้คัมภีร์ศิลปศาสตร์เพื่อเป็นคู่มือสำหรับการประกอบพิธีกรรมในการวางผังทิศทางการก่อสร้าง และกำหนดความหมายของสิ่งต่างๆทางสถาปัตยกรรม อาทิ เมือง วัด วัง บ้าน วิถีเดียวกันนี้ยังใช้ในการจัดวางมณฑลด้วย พิธีกรรมมีความสำคัญต่อการสร้างความเป็นระเบียบทางพื้นที่ขึ้นมาจากความไร้ระเบียบ คือ สร้างสรรค์ระบบจักรวาลขึ้นมาจากความอลหม่าน ทำให้พื้นที่ว่างมีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่เป็นโลกียะ (เรื่องเดียวกัน, 2541, น.16-18)

ทั้งนี้ รูปแบบของพระเจดีย์กับรูปแบบของวิธีการสร้างจักรวาลมีความคล้ายคลึงกัน โดยจะประกอบด้วยทรงกลมที่กลวงชุดหนึ่งซึ่งมีรัศมีเล็กลงเรื่อยๆ และวงซ้อนกัน อีกทั้งมีจุดศูนย์กลางร่วมกัน ถือเป็นการสร้างภพภูมิ รูปสัณฐานดังกล่าวสามารถเป็นตัวแทนของโลกในระดับละเอียดประณีตหรือในระดับหยาบก็ได้ ทรงกลมรูปหนึ่งจะเป็นตัวแทนภพภูมิของมนุษย์ ซึ่งทรงกลมที่อยู่เหนือขึ้นไปจากจุดศูนย์กลาง จะเป็นตัวแทนสวรรค์หรือภพภูมิที่สูงกว่าของมนุษย์ และทรงกลมที่ต่ำกว่านับจากจุดศูนย์กลาง จะเป็นตัวแทนนรกหรือภูมิที่ต่ำกว่าของมนุษย์เรา ลงไป ดังนั้นรูปทรงสัณฐานโดยตลอดทั้งหมดจึงแสดงให้เห็นถึงชั้นของภพภูมิอย่างเป็นลำดับ และจะเห็นได้ว่าในผังนี้มีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ โลกมนุษย์จะกลายเป็นนรกสำหรับภพภูมิที่สูงกว่า และในทางตรงข้าม โลกมนุษย์จะกลายเป็นสวรรค์สำหรับภพภูมิที่ต่ำกว่า นอกจากนี้ ภาพจำลองดังกล่าวยังมีความสัมพันธ์กับขอบเขตการกำหนดทิศทางของที่ตั้งของพระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์ด้วย กล่าวคือ จุดที่ถูกเลือกให้เป็นจุดศูนย์กลางแผนผังของพระเจดีย์ ก็คือจุดที่เส้นรัศมีจากศูนย์กลางพบกับพื้นโลก และเป็นเส้นที่เชื่อมโลกนี้กับทุกภพภูมิที่อยู่สูงกว่า โดยก่อนการก่อสร้างงานสถาปัตยกรรม ผู้ประกอบพิธีกรรมจะกำหนดทิศทั้งสี่ของพื้นที่ว่างบนลานอันแสดงให้เห็นถึงการเลียนแบบสิ่งที่เกิดขึ้นที่ศูนย์กลาง ดังนั้นจุดศูนย์กลางของพิธีกรรมหรือการจำลองจักรวาลนี้จึงอยู่บนลานที่ตั้งของพระเจดีย์ และมีความหมายเฉพาะ เนื่องจากเป็นภาพสะท้อนจุดศูนย์กลางอันสูงสุดที่เป็นจุดกำเนิดปรากฏการณ์ทั้งปวง

ในขณะที่เส้นแกนที่ลากเชื่อมภพภูมิต่างๆเข้าด้วยกัน และเชื่อมภพภูมิลำเนานั้นเข้ากับจุดกำเนิดที่อยู่เหนือโลก ทำให้เกิดเป็นบริเวณที่ติดต่อสัมพันธ์กัน รวมถึงเป็นช่องทางเชื่อมสวรรค์และนรกเข้าด้วยกัน โดยช่องทางดังกล่าวนำไปสู่ดวงอาทิตย์ที่อยู่เบื้องบน ศูนย์กลางของแผนผังเป็นตำแหน่งของรอยแยกที่แบ่งภพภูมิต่างๆออกจากกัน โดยตำแหน่งนี้เป็นสถานที่ของเหล่าเทพอันเป็นต้นกำเนิดอำนาจจากสวรรค์มาสู่โลก ทั้งนี้ เส้นแกนที่ตั้งอยู่ ณ ศูนย์กลางของแผนผังคือ แกนจักรวาล ซึ่งเป็นแกนกลางของภพภูมิต่างๆโดยเชื่อมโยงภพภูมิลำเนานั้นเข้าด้วยกัน ณ จุดศูนย์กลาง แกนของจักรวาลนี้ทำให้ภพภูมิต่างๆมีความสัมพันธ์กัน และยังทำให้อำนาจของภพภูมิที่อยู่สูงกว่าสามารถไหลลงมายังภพภูมิที่อยู่ต่ำกว่าได้ แกนของจักรวาลนี้ยังมีซี่ล้อเป็นเส้นรัศมีที่พุ่งออกไป และมีกงล้อเป็นภพภูมิของมนุษย์เรา ดังนั้น พิธีกรรมในกำหนดที่ตั้งและ

ทิศทางของพระเจดีย์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยผู้สร้างจะถือว่าศูนย์กลางของโครงสร้างพระเจดีย์คือแกนของจักรวาล เมื่อกำหนดปริมาตรจากศูนย์กลางแล้ว ก็จะถือว่าได้ดำเนินกระบวนการสร้างโลกอีกครั้งหนึ่งโดยการเปรียบเทียบความคล้ายคลึงนั้น พื้นที่ว่างที่กำหนดขึ้นก็จะเป็นภาพสะท้อนคล้ายกับจักรวาลโดยรวม และอาณาเขตของพื้นที่ว่างจะมีความหมายขึ้นได้โดยการเชื่อมต่อเข้ากับดินแดนเหนือโลกซึ่งตั้งอยู่ตามเส้นแกนที่เป็นศูนย์กลางนั่นเอง (เรื่องเดียวกัน, 2541, น.21-23)

ในทางพระพุทธศาสนา พระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์เปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุที่เป็นแกนกลางจักรวาล ดังนั้นพระเจดีย์จึงถูกวางอยู่ตรงกลางผังของเขตพุทธาวาส เมื่อผู้ใดก็ตามที่เข้ามาในเขตพุทธาวาสของวัดที่ใช้ผังจักรวาลคติก็เปรียบเหมือนได้เดินเข้าสู่บริเวณเขาพระสุเมรุที่เป็นแกนกลางจักรวาล เหนือตำแหน่งที่ตั้งของเขาสุมเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางหรือองค์เจดีย์ประธานของผังก็คือสวรรค์ชั้นต่างๆ ได้แก่ เทวภูมิ 6 รูปพรหมภูมิ 16 และอรุปรหมภูมิ 4 และที่เหนือขึ้นไปจากสวรรค์ก็คือ นิพพาน ดังนั้น การเดินเข้ามาสู่เขตพุทธาวาสของวัดก็เปรียบได้กับการเดินเข้าใกล้สวรรค์และนิพพาน องค์ประกอบของวัดดังเช่นพระเจดีย์นี้ จึงช่วยอธิบายให้ผู้คนเข้าใจสิ่งที่เป็นนามธรรมผ่านสิ่งที่เป็นรูปธรรมได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

2. วิหารหลวง

วิหารเป็นอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาระหว่างพระสงฆ์และฆราวาส ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญรองจากองค์เจดีย์ประธาน โดยหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ได้มีการสร้างพระพุทธรูปเพื่อเป็นตัวแทนของพระพุทธองค์ และนำมาประดิษฐานไว้ที่วิหารเสมือนเป็นองค์ประธานรับรู้การประมุขกิจต่างๆ ของสงฆ์ โดยทั่วไปมักสร้างวิหารให้มีขนาดใหญ่กว่าอุโบสถเพื่อสามารถรองรับผู้คนที่เข้ามาทำกิจกรรมต่างๆทางพระพุทธศาสนา (ธงทอง จันทรางศุ, 2534, น.84)

นอกจากนี้ ชาวล้านนานิยมทำพิธีบวชสามเณรในวิหาร หากจะเปรียบเทียบการใช้งานของวิหารในล้านนากับภาคอื่นๆ วิหารเปรียบได้กับศาลาการเปรียญในภาคกลางและหอแจกของในภาคอีสาน ซึ่งต้องมีพื้นที่เพียงพอสำหรับพระภิกษุสงฆ์และฆราวาสในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาพร้อมกัน ทั้งนี้ วัดหนึ่งๆอาจมีวิหารหลายหลัง แต่วิหารหลวงจะมีความสำคัญต่อการใช้เป็นที่ประกอบศาสนพิธี และเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหรืออัฐธาตุที่สำคัญ ส่วนวิหารหลังอื่นๆ อาจไม่ใช่เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมที่สำคัญ แต่จะประดิษฐานปูชนียวัตถุที่สำคัญรองลงมา เช่น พระพุทธรูปบาทจำลอง หรือพระพุทธรูปที่มีความสำคัญรองลงมา (นาถ พุฒขุนทด, 2539, น.6-7)

เมื่อกล่าวถึงลักษณะของวิหารล้านนาโดยทั่วไป แบ่งเป็น 2 รูปแบบใหญ่ๆ ดังนี้

1. วิหารโถง หรือวิหารไม่มีป้างเอก เป็นวิหารแบบแรกของล้านนา ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 21-24 โดยจะสร้างผนังเพียงครึ่งเดียวและเปิดแนวผนังให้โล่งในตอนล่าง วิหารรูปแบบนี้ ยังแบ่งเป็นกลุ่มย่อยได้ 3 กลุ่ม ตามลักษณะของการประดิษฐาน ซึ่งได้แก่

- วิหารโถง หรือวิหารไม่มีป้างเอกแบบธรรมดา เป็นวิหารที่มีลักษณะตามที่กล่าวข้างต้น แต่ไม่มีการสร้างโถงปราสาทเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปไว้ในวิหารเหล่านี้ได้แก่กลุ่มวิหารพระพุทธรูป วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง (แต่ปัจจุบันเป็นวิหารแบบปิด) วิหารน้ำแต้ม วัดพระธาตุลำปาง วิหารวัดไหล่หิน อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง วิหารวัดพระธาตุเสด็จ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

- วิหารโถง หรือวิหารไม่มีป้างเอกแบบมีซุ้มโถงปราสาทภายใน สร้างตั้งแต่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา ได้แก่กลุ่ม วิหารปางยงคก อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง วิหารหลวง วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง วิหารวัดเวียง อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง

- วิหารกึ่งโถง จะทำเป็นวิหาร โถงในช่วงห้องวิหารที่ 1-2 แต่ช่วงห้องที่ 3 จะสร้างฝาผนังหรือป้างเอกปิดกันทั้งหมด วิหารรูปแบบนี้สร้างตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ได้แก่ วิหารวัดกะตึกเชียงม่วน อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

2. วิหารแบบปิด หรือวิหารมีป้างเอก หรือวิหารปราการ จะสร้างฝาผนังหรือป้างเอกตั้งแต่พื้นสูงไปจนถึงปลายเสาด้านนอกสุด วิหารรูปแบบนี้ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ในช่วงเวลาดังกล่าวยังมีรูปแบบการสร้างวิหารที่มีการสร้างมณฑปปราสาทเชื่อมต่อด้านหลังตัววิหารด้วย เรียกว่า วิหารทรงปราสาท ซึ่งจะไม่พบซุ้มโถงปราสาทในวิหาร การสร้างมณฑปต่อท้ายนี้พัฒนามาจากการสร้างซุ้มโถงประดิษฐานพระประธานภายในวิหาร เพราะมณฑปปราสาทท้ายวิหารใช้เป็นที่ประดิษฐานพระประธานเช่นเดียวกับการสร้างซุ้มโถง ซึ่งได้แก่ วิหารวัดปราสาท อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วิหารวัดป่าแดงมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ (วรลัญจก์ บุญสุรัตน์, 2544, น.352-354)

การวางผังอาคารวิหารในล้านนานั้น มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า แต่มีข้อสังเกตว่ารูปแบบผังนี้เกิดจากผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสก่อน เมื่อยกเก็จเป็นช่วงๆออกมาทางด้านหน้าจึงมีผังขยายคล้ายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการซ้อนหลังคาให้สัมพันธ์กับการยกเก็จของวิหาร ซึ่งด้านหน้าและด้านหลังจะไม่เท่ากัน เป็นลักษณะที่แตกต่างจากทางภาคกลาง วิหารล้านนามีช่อหน้าต่งน้อยและมีขนาดเล็กเนื่องจากมีสภาพภูมิอากาศเย็น นอกจากนี้พื้นที่ภายในวิหารตรงบริเวณพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเดิมซึ่งเป็นส่วนในจะใช้เป็นที่ประดิษฐานพระประธาน ถัดออกมาจะเป็นพื้นที่

ขยายสำหรับประกอบศาสนพิธี (สันติ เล็กสุขุม, 2549, น.56) ทั้งนี้ มีการค้นพบหลักฐานการประกอบพิธีกรรมในวิหาร อาทิ การประกอบพิธีรดน้ำมูรธาภิเษกเพื่อเลื่อนสมณศักดิ์พระภิกษุสงฆ์ในรัชสมัยของพระเมืองแก้ว โดยใช้วิหารวัดป่าแดงเป็นที่ประชุมสงฆ์เพื่อทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาสามีสังฆราชในปี พ.ศ. 2059 นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานการใช้วิหารล้านนาเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปในสมัยของพญามังรายอีกด้วย (สลิทธิพิศ ติยาภรณ์, 2542, น.37)

วิหารหลวง เป็นวิหารหลักที่ตัวอาคารจะวางตามแนวแกนตะวันออก-ตะวันตกเสมอ โดยมีข้อสังเกตว่า วัดในล้านนาจะวางทางเข้าหลักของวัดในเขตพุทธาวาสไว้ทางทิศตะวันออก อันทำให้มีผลต่อแสงและเงาที่ทำให้องค์พระเจดีย์เกิดความนิ่งและมีความมั่นคง โดยในอดีตวัดในล้านนาจะใช้ลานทรายแทนวัสดุอื่นๆ ในการปูพื้นบริเวณรอบเจดีย์และวิหาร ทางพุทธจักรวาลคติถือว่าลานทรายเป็นสัญลักษณ์แทนมหาสมุทรสี่ทันดร อันเป็นมหาสมุทรที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ทั้งนี้ หากพระวิหารถูกวางตัวอาคารตามแนวแกนเหนือ-ใต้ ถือเป็น การออกแบบที่ไม่ดี กล่าวคือ เมื่อแสงของดวงอาทิตย์ส่องกระทบมายังลานทรายก็จะสะท้อนแสงเข้าพระวิหารโดยจะมีการเปลี่ยนทิศตามแสงของดวงอาทิตย์ การจัดวางตัวอาคารในลักษณะที่ดีจะต้องได้รับแสงอย่างสมดุลกันทั้งด้านซ้ายและด้านขวา โดยเมื่อแสงของดวงอาทิตย์ส่องสว่างมาจากทางด้านหน้าพระวิหาร และกระทบต่อมายังองค์พระประธานในวิหารนั้นจะต้องไม่เกิดเงาเพียงด้านใดด้านหนึ่ง ดังนั้นการวางตัวอาคารของพระวิหารให้หันหน้าตามแนวแกนตะวันออก-ตะวันตกจึงเปรียบได้กับการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ให้กับองค์เจดีย์ วิหารหลวง และองค์พระประธาน โดยผู้คนที่เข้ามาประกอบศาสนพิธีในช่วงเช้าที่มีแสงแดดอ่อนๆ จะรู้สึกได้ถึงความสะดวกสบาย นอกจากนี้ การตกแต่งอาคารโดยใช้วัสดุหลายพิเศษ รวมถึงการใช้วัสดุที่มีคุณค่าในการสร้างศาสนสถานหรือศาสนวัตถุนั้น ย่อมทำให้คนทั่วไปรู้สึกเหมือนได้เดินเข้าสู่ดินแดนทิพย์วิมานด้วย (กรกนก รัตนวรารักษ์, 2545, น.118-119)

กล่าวได้ว่า การวางตำแหน่งเจดีย์ให้อยู่ตรงแนวแกนเดียวกับวิหารหลวง โดยให้วิหารหลวงหันหน้าไปทางทิศตะวันออก และให้พระเจดีย์อยู่หลังวิหารหลวงนั้น การวางตำแหน่งอาคารทางสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสเช่นนี้มีผลคืออย่างยิ่ง กล่าวคือ เมื่อผู้คนเข้าไปไหว้พระพุทธรูปที่เป็นองค์ประธานในวิหารหลวงนั้นก็จะมีโอกาสสักการบูชาทั้งองค์พระประธาน องค์พระเจดีย์ และทิศที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานไปพร้อมๆ กัน

นอกจากชาวล้านนาจะสร้างวิหารตามพุทธจักรวาลคติแล้ว ชาวล้านนาก็ยังมีความเชื่อในเรื่องของอานิสงส์ผลบุญด้วย กล่าวคือ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างและการปฏิสังขรณ์สิ่งต่างๆ ที่เป็นองค์ประกอบของวัดดังเช่นวิหาร ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญในวัดล้านนานั้น ได้จัดอยู่ในทานมัยหรืออาวาสทาน ทั้งนี้ เรื่องราวการสร้างอานิสงส์ผลบุญ ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และจารึกต่างๆ ของชาวล้านนา โดยหากผู้ใดสร้างหรือปฏิสังขรณ์

สิ่งต่างๆที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา อานิสงส์ผลบุญก็จะส่งผลให้ผู้นั้นรอดพ้นจากภยันตราย
อีกทั้งยังส่งผลให้มีอายุยืนยาว และเมื่อตายไปก็จะได้ไปเกิดในสุคติภูมิ หรือภพภูมิที่ดีกว่า
ตามความเชื่อของชาวล้านนา ดังปรากฏในตัวอย่างต่อไปนี้

ในทิมนิกาย สิลขันชวรรค พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญบุคคลที่สร้างวิหารเป็นทาน
ดังความว่า

“...ัญญของบุคคลที่สร้างวิหารอุทิศพระสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง 4 ทิศ นี่เป็นัญญซึ่งใช้ทุนทรัพย์
และมีการตระเตรียมน้อยกว่า แต่มีผลานิสงส์มากกว่าัญญสมบัติทั้ง 3 ประการ
มีองค์ประกอบ 16 และกว่านิตยทานที่ทำสืบกันมานี้”

(ที.สี. 9/350/146-147)

ในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ ได้อธิบายความเพิ่มเติมเรื่องอานิสงส์ของ
การถวายวิหารไว้อย่างวิจิตรพิสดาร ดังความว่า

“...เมื่อนันทิยะก็ได้เป็นมหาทานบดี เริ่มตั้งทานถวายภิกษุสงฆ์ เริ่มตั้งปากวัด (หุงข้าว
เป็นประจำ) ที่ประตูเรือนไว้สำหรับคนยากไร้และคนเดินทางเป็นต้น เขาสร้างศาลา
4 หลัง ประดับด้วยห้อง 4 ห้อง ที่อิสิปนมหาวีหาร ให้จัดตั้งเตียงตั้งเป็นต้น ถวาย
มหาทานแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วหลั่งน้ำทักษิโณทกลงใน
พระหัตถ์ของพระศาสดา มอบถวาย. พร้อมกับการถวายน้ำทักษิโณทก ได้มีปราสาททิพย์
ล้วนแล้วไปด้วยรัตนะ 7 ประการ ทั้งยาวและกว้าง 12 โยชน์ โดยรอบสูงร้อยโยชน์
เอิกเกริกไปด้วยหมู่นางอัสรพินหนึ่ง ได้ผุดขึ้น ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์”

(ขุ.วิ.อ. เล่ม 2 ภาค 1, 2552, น.429, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล)

เนื่องจากชาวล้านนามีความเชื่อว่าการสร้างวิหารจะได้รับอานิสงส์ผลบุญอันยิ่งใหญ่
เมื่อตายไปก็จะได้ไปเกิดยังภพภูมิที่ดี และยังเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง
ซึ่งเห็นได้จากตัวอย่างจารึกของชาวล้านนาที่กล่าวไว้ ดังความว่า

“จุลศักราชได้ 1160 ตัว อัสสະสนำกัมโพชขอมพิสัย เข้ามาในคิมหันตฤดู ภาพ คุรุปักข์ จตุ คุรุวารโถง ไทยภาษาว่าปีเปิกขง้า เดือน 8 แรม 5 ค่ำ เม็ง 5 ไทยกาบยี่ ฤกษ์ 21 ตัว ยามกลองงาย บรรวมพรปฐมมูลสัทธา ภายในหมายมือภิชัยภิกขุ แลคิษ (ยา) นุศิษย์ เจ้าชู้ตน แลเอริยสงฆ์รองคายมี 25 วัด ปฐมมูลสัทธาภายนอกมีรัฐาธิบติชัยนันทบุรี มีนามบัญญัติ ชื่อ อัตถรรราช เป็นประธานทั้งราชบุตราบุตรี บิดามารดาชู้คน แลมหา (ยุว) มหาราช หอหน้า แลราชกุลวงศา ราชพระกุล ราชบุตราบุตรี ราชภักญญา ไวยาวัจกร ใช้สอยทั้งมวล ขวนกันริ้งสร้างแปลงยังมหาวิหารแลมหาเจดีย์ แลพุทธพิมพ์รูปเจ้าในวจรกรรม มาเมิงพ้อ วันนั้น แลผู้ข้าทั้งหลายบได้ร้อจจอดเิงเนรพานเทื่อ ขอหื้อผู้ข้าทั้งมวล ได้เว้นจากเสีย ยังอบายทั้ง 4 แลเปรตวิสัย...ผู้ข้าทั้งมวลได้เิง...”

จากข้อความดังกล่าว วรลัญจก์ บุญสุรัตน์ (2543, น.11) ได้อธิบายศิลาจารึกนี้ว่า อานิสงส์ผลบุญของผู้ที่ได้สร้างมหาวิหาร มหาเจดีย์ และพระพิมพ์ หากสิ้นชีวิตลงแล้ว ยังไม่ได้บรรลุนิพพานก็ขอให้ตนนั้นได้ไปเกิดภพภูมิที่ดีโดยพ้นจากอบายภูมิ 4 และการเป็นเปรต

ส่วนการปฏิสังขรณ์วิหารก็จะได้รับอานิสงส์ผลบุญเช่นกัน ดังความว่า

“ด้วยบุญกรรมนี้ผลแห่งการปฏิสังขรณ์พระวิหารไว้ในพระศาสนาและผลแห่งกุศลที่ได้ ถวายสรรพวัตถุทั้งหลายทั้งปวง อันไม่เฉพาะทั่วไปแก่ชนเหล่าใดเหล่านั้น เราทั้งหลาย ปรรณนาเพื่อให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองและดำรงอยู่ตราบเท่าถึง 5,000 ปี ขออานิสงส์แห่งบุญกรรมนี้ จงเป็นไปเพื่อให้ได้สมบัติทั้งส่วนโลกุตระทั้งปวง ซึ่งมี มรรคผลนิพพาน อันเป็นญาณเครื่องบรรลุนิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นที่สุด เป็นปัจจัยแก่เราทั้งหลายด้วยเทอญ”

(มูลนิธิเจมส์ เอช ดับเบิลยู ทอมป์สัน, 2534, อ้างใน สลิลทิพย์ ตียาภรณ์, 2542, น.11)

อีกทั้ง การปฏิสังขรณ์วัดยังทำให้ผู้ที่ได้กระทำรอดพ้นจากภัยอันตรายต่างๆ ได้อีกด้วย เห็นได้จากตัวอย่างในชินกาลมาลีปกรณ์ (รัตนปัญญาเถระ, แสง มนวิฑูร แปล, 2510, น.79-80) ในตอนหนึ่งของเรื่องมหาวงศ์กษัตริย์ในลังกาทวีป ไหโรได้ทำนายว่า พระเจ้าวสกะจะมีพระชนมายุ เหลือเพียง 12 ปี เท่านั้น ซึ่งพระองค์ทรงตรัสถามไหโรถึงวิธีการแก้ไขเพื่อให้มีอายุยืนขึ้นกว่าเดิม โดยไหโรได้กล่าวกับพระเจ้าวสกะว่า พระภิกษุทั้งหลายรู้วิธีแก้ไข ดังนั้นจึงโปรดให้ประชุมสงฆ์ เพื่อตรัสถาม ซึ่งพระคุณเจ้าได้บอกวิธีแก้ไข ดังความว่า

“...มหาบพิตร การถวายเป็นเครื่องกรองน้ำเป็นทาน ถวายอาวาสเป็นทาน ปฏิบัติคนเจ็บป่วย เป็นทาน ปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมอาวาสที่ชำรุดทรุดโทรม สมาทานศีล 5 รักษาไว้ให้ดี และการรักษาอุโบสถศีลในวันอุโบสถ นี่แหละ เป็นเหตุที่จะทำให้อายุยืน ขอถวาย พระพรฯ”

3. วิหารทิศ

วิหารทิศ หรือวิหารน้อย คือ วิหารที่สร้างออกมาทั้ง 4 ด้านของพระธาตุหรือเจดีย์ ในล้านนาพบหลักฐานการสร้างวิหารทิศอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 ซึ่งได้แก่ วิหารทิศในผังของวัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง พบวิหารพระพุทธรูปอยู่ทางด้านทิศใต้ขององค์พระธาตุเจดีย์ สร้างในสมัยพระเจ้าติโลกราช อีกทั้งยังพบวิหารน้ำแต้มอยู่ทางด้านทิศเหนือ สร้างในสมัยพระเมืองแก้ว นอกจากนี้วิหารทิศในผังของวัดพระธาตุหริภุญชัย อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน พบวิหารพระพุทธรูปอยู่ทางด้านทิศใต้ขององค์พระธาตุเจดีย์ สร้างในสมัยพระเมืองแก้ว ส่วนวิหารทางด้านทิศเหนือ คือ วิหารพระละโว้ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยพญาแก้ว ส่วนในผังของวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ พบวิหารลายคำ เป็นวิหารอยู่ทางด้านทิศใต้ขององค์เจดีย์ โดยมีการประดิษฐานพระพุทธรูปสี่พระองค์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปองค์สำคัญคู่เมืองเชียงใหม่ การตั้งชื่อวิหารทิศด้านทิศใต้จะตั้งชื่อว่า “วิหารพระพุทธรูป” โดยวัดพระธาตุลำปางหลวง และวัดพระธาตุหริภุญชัย ได้มีการวางผังจักรวาลที่สอดคล้องกับการที่ชมพูทวีปเป็นทวีปที่พระพุทธเจ้าทรงเสด็จมาประสูติ ตรัสรู้ และเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งมีการประดิษฐานพระพุทธรูปองค์สำคัญที่วิหารทิศนี้ด้วยเช่นกัน (กรกนก รัตนวราภรณ์, 2545, น.120-121)

ในทางคติพุทธจักรวาล วิหารทิศเป็นอาคารทางสถาปัตยกรรมที่เปรียบเสมือนเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของจักรวาล กล่าวคือ วิหารทิศเปรียบเสมือนเป็นทวีปทั้ง 4 ที่รายล้อมเขาพระสุเมรุ ซึ่งได้แก่ อุดตกรูทวิปอยู่ทางทิศเหนือ ปุพพิเททวิปอยู่ทางทิศตะวันตก อปรโคยานทวิปอยู่ทางทิศตะวันตก ซึ่งชมพูทวีปที่อยู่ทางทิศใต้นั้น เป็นดินแดนที่อยู่อาศัยของมนุษย์ และเป็นเพียงทวีปเดียวที่พระพุทธเจ้าจะทรงเสด็จมาประสูติ ตรัสรู้ และสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ ดังนั้นวิหารด้านทิศใต้จึงเป็นวิหารที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยจะพบเห็นพระพุทธรูปองค์สำคัญประดิษฐานไว้อีกด้วย

4. อุโบสถ

อุโบสถ คือ อาคารที่พระภิกษุสงฆ์ใช้ทำสังฆกรรมต่างๆร่วมกัน เป็นอาคารที่มีขนาดเล็ก และตำแหน่งที่ตั้งของอุโบสถในผังวัดนั้นไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน เนื่องจากอุโบสถเป็นอาคารสำหรับประกอบพิธีกรรมของพระภิกษุสงฆ์เพียงอย่างเดียว ดังนั้นจึงห้ามผู้หญิงเข้ามาในอุโบสถ

ทั้งนี้ วัดในล้านนาไม่นิยมสร้างอุโบสถ หากมีการทำสังฆกรรม พระภิกษุสงฆ์จะไปร่วมกันทำที่วัดใดวัดหนึ่งแทน ซึ่งจะอาศัยการแบ่งกลุ่มตามหัววัด หรือตามหัวหมวดพระอุปัชฌาย์ และเมื่อล้านนาได้รับอิทธิพลจากทางภาคกลาง จึงปรากฏอุโบสถอยู่ 2 รูปแบบ ดังนี้

1. อุโบสถที่เป็นอาคารขนาดเล็ก ใช้ทำสังฆกรรมเท่านั้น เช่น การบวช การสวดปาฏิโมกข์ในช่วงเช้าพรรษา การปวารณาออกพรรษา โดยสร้างคู่กับวิหารภายในบริเวณวัด

2. อุโบสถวิหาร เป็นอาคารที่มีโบสถ์มาอยู่โดยรอบ ในรายละเอียดของอาคารมีทั้งอาคารที่เคยเป็นวิหารมาก่อนและผูกพัทธสีมาเพื่อให้กลายเป็นอุโบสถวิหาร หรือเป็นอาคารที่สร้างขึ้นใหม่เพื่อเป็นอุโบสถวิหาร สามารถใช้สอยได้อย่างครบถ้วนภายในหลังเดียว โดยรูปแบบและแนวคิดการสร้างอุโบสถวิหารมาจากส่วนกลาง ซึ่งได้เข้ามาแทนที่ความเชื่อเดิมของล้านนาที่ให้ความสำคัญกับวิหารมากกว่าอุโบสถ โดยอุโบสถวิหารจะถูกวางในตำแหน่งด้านหน้าตรงกับประตูทางเข้าวัด ภายหลังเมื่อมีการเปลี่ยนเป็นอุโบสถ วิหารจึงหมดความสำคัญทั้งนี้ ทางภาคกลางผู้หญิงสามารถเข้าไปในอุโบสถวิหารได้ ส่วนอุโบสถที่เป็นอาคารขนาดเล็กนั้นยังมีข้อห้ามไม่ให้ผู้หญิงเข้าไป (สมหมาย เปรมจิตต์, 2518, น.1-2)

ปัจจุบัน อุโบสถที่สร้างขึ้นในสมัยล้านนาไม่หลงเหลือหลักฐานไว้อย่างแน่ชัด มีเพียงอุโบสถที่สร้างขึ้นใหม่ โดยรูปแบบลักษณะทั่วไปของอุโบสถไม่แตกต่างจากวิหารมากนัก แต่อุโบสถจะมีขนาดเล็กกว่า และอุโบสถมีความแตกต่างจากวิหารซึ่งสามารถสังเกตได้จากหลักเสมาที่ปักไว้ตามตำแหน่งทิศทั้งแปดรอบอุโบสถ (สันติ เล็กสุขุม, 2549, น.59)

ทั้งนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จัดให้มีการรายงานเกี่ยวกับจำนวนพระภิกษุสามเณร นิกายต่างๆ รวมถึงหมวดอุโบสถของเมืองเชียงใหม่ โดยผลการรายงานทำให้ทราบว่า ในหมวดอุโบสถที่มาประกอบอุโบสถสังฆกรรมจะมีหัววัดต่างๆ ที่มาประกอบพิธีร่วมกัน นั่นแสดงให้เห็นว่าวัดในเขตล้านนาไม่นิยมสร้างอุโบสถไว้ในทุกวัด (วรดิษฐ์ บุญสุรัตน์, 2544, น.25)

นอกจากนี้ สาเหตุที่วัดในเขตล้านนาไม่ให้ความสำคัญกับการสร้างอุโบสถไว้ในทุกวัดนั้นเป็นเพราะชาวล้านนานิยมการบวชเณรจึงทำให้เกิดการสร้างวิหารขึ้นมากกว่าอุโบสถ ถึงแม้ว่าอุโบสถจะเป็นสถานที่ใช้บวชตามพระวินัยก็ตาม แต่กลับกลายเป็นอาคารที่มีความสำคัญในลำดับรองลงไป ตรงข้ามกับทางภาคกลางที่ให้ความสำคัญกับอุโบสถมากกว่า โดยจะถือว่าอุโบสถนั้นเป็นอาคารสำคัญและต้องมีความสง่างามที่สุด (แสง จันทรงาม, 2532, น.80)

อีกทั้ง สาเหตุส่วนหนึ่งที่ชาวล้านนาไม่นิยมสร้างอุโบสถ นั้นเป็นเพราะช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ในสมัยพระเจ้าเกือนา พระพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์จากเมืองพันท (เมืองมะตะมะ) ได้เผยแพร่เข้ามาสู่ล้านนา ทำให้ชาวล้านนานิยมบวชกลางน้ำ พระเจ้าเกือนาทรงให้พระสุมนเถระมาจำพรรษาอยู่ ณ วัดพระยืน ที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองหริภุญชัย แล้วจึงอาราธนาให้

ทำสังฆกรรมอุปสมบทบวชกุลบุตร พระสุนเถระและพระเถระรามัญอีก 10 รูป ได้สมมติ
นักที่สีมาในแม่น้ำแม่ระมิงค์ใกล้วัดจันทราพานิช และทำการอุปสมบทบวชสามเณรในนักที่สีมา
ที่แห่งนั้น (พงศาวดารโยนก, 2504, น.321-322) นอกจากนี้ เรื่องราวเกี่ยวกับการสร้างพระอุโบสถ
ที่สำคัญในล้านนาซึ่งได้เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงโปรดให้สร้างโรงอุโบสถขึ้น
ที่วัดป่าแดงหลวง อันเป็นสถานที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชบิดา เพื่ออุทิศบุญกุศลให้แก่
พระราชบิดาและพระราชมารดา โดยในเวลาต่อมาพระองค์ทรงสละเนื้อที่ประมาณ 20 วา
รอบโรงอุโบสถ และให้สถานที่นี้เป็นเขตวิสุงคาม คือ เขตที่แยกจากหมู่บ้าน และใช้แผ่นดินเป็นโบ
สีมา โดยมีพระอัครสังฆนายกมหาสามีเป็นผู้สวดกรรมวาจาสีมาสมมติ นับตั้งแต่นั้นมาผู้ใด
ที่ต้องการบวชเป็นพระภิกษุในนิกายสีหฬ ก็จะต้องมาอุปสมบทที่วัดป่าแดงในเขตสีมาที่
พระเจ้าติโลกราชทรงผูกไว้ แทนการอุปสมบทในเขตสีมาที่ใช้ น้ำล้อมรอบที่มีมาแต่เดิม
(ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510, น.126-127) ต่อมา ในสมัยพญาแก้ว ทรงโปรดให้มีการปฏิสังขรณ์วัด
ต่างๆในวัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด) อีกทั้งทรงโปรดให้สร้างอุโบสถและพระพุทธรูปนั่งสมาธิ
ไว้ โดยในปี พ.ศ. 2045 พญาแก้วทรงนิมนต์พระภิกษุทุกวัดในเมืองเชียงใหม่มาประชุมกันที่
วัดมหาโพธาราม และให้พระภิกษุได้กระทำวินัยกรรมในการผูกพัทธสีมา ต่อมาในปี พ.ศ. 2055
พระองค์ก็ผูกสีมานั้นด้วยสีมาสมมติกรรมวาจา จากนั้นจึงให้พระภิกษุสงฆ์นิกายสีหฬทั้งหมด
เป็นผู้อุปสมบทให้แก่กุลบุตรในสีมาที่พระองค์ได้ผูกสมมติไว้ (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510,
น.137-138)

ในปัจจุบัน วัดในล้านนายังมีพระอุโบสถที่สำคัญอยู่ อาทิ พระอุโบสถของวัดพระสิงห์
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นศิลปกรรมแบบท้องถิ่นล้านนา ซึ่งในสมัยพุทธศตวรรษที่ 24
ได้รับการปรับปรุงซ่อมแซมในส่วนที่เป็นเครื่องไม้ และการประดับลวดลาย แต่ยังคงรักษา
แบบแผนเดิมในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 ไว้ จนกระทั่งต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ครุฑาศรีวิชัยได้เข้ามา
บูรณะสิ่งก่อสร้างภายในวัดพระสิงห์ โดยเฉพาะวิหารได้ถูกปรับปรุงตามแบบฉบับของ
ครุฑาศรีวิชัย (กรมศิลปากร, 2525, น.50)

5. หอไตร หรือหอธรรม

หอไตร หรือหอธรรม เป็นอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อเก็บรักษาพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ต่างๆ
ทางพระพุทธศาสนา หลักฐานเอกสารของล้านนาเท่าที่ค้นพบ ได้กล่าวถึงคัมภีร์
ทางพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพระนางเจ้าจามเทวี ซึ่งนับแต่นั้นมาก็มีการกล่าวถึงพระไตรปิฎก
สืบเนื่องมาโดยตลอด หากแต่ไม่ระบุถึงการสร้างสถานที่เก็บรักษาพระไตรปิฎกเหล่านั้นแต่อย่างใด
จนถึงในรัชสมัยของพระเจ้ายอดเชียงรายประมาณ พ.ศ. 2031 จึงปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึง
การสร้างหอไตรเป็นครั้งแรก แต่มีประเด็นเรื่องราวที่ขัดแย้งกัน กล่าวคือ มีการเข้าใจกันว่าหอไตร

นั้นควรสร้างขึ้นมาก่อนหน้าพระเจ้ายอดเชียงราย เพราะมีเอกสารที่กล่าวถึงในรัชสมัยของ
พระเมืองแก้วซึ่งพระองค์โปรดให้นำปราสาทยอดเมืองมาสร้างแทนหอไตรหลังเก่า
ที่วัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด) ซึ่งหลังเดิมใช้เป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎก โดยได้รับการชำระ
จากการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ของโลก ในรัชสมัยของพระเจ้าติโลกราช การสังคายนา
ในครั้งนี้ทำให้เกิดคัมภีร์ต่างๆทางพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก และทำให้เกิดการสร้าง
หอไตรเพื่อเก็บรักษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้นด้วย (จิรศักดิ์ เดชวงษ์ญา และคณะ,
2539, น.3)

หอไตรในล้านนามักตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส แตกต่างจากทางภาคกลางที่มักพบหอไตร
ในเขตสังฆาวาส โดยหอไตรในล้านนา มีทั้งหอไตรบนบก และหอไตรกลางน้ำ ซึ่งในเขตล้านนา
มักไม่ค่อยพบหอไตรกลางน้ำเท่าใดนัก

6. กำแพงพุทธาวาส

กำแพงพุทธาวาสในล้านนา คือ กำแพงที่กั้นรอบทั้งเขตพุทธาวาส ซึ่งจะมีประตูโขงเป็น
ทางสำหรับเข้าออก ประตูโขง คือ ประตูใหญ่ หรือซุ้มประตูโขงทางเข้าวัดพระธาตุ เพราะมีซุ้มโค้ง
คำว่า “โขง” น่าจะมาจากคำว่า “โค้ง” ที่มีลักษณะโค้ง หรือคำว่า “โข” ที่แปลว่า ใหญ่โต โดยสาเหตุ
ที่ต้องตั้งประตูไปทางทิศตะวันออกนั้น สืบเนื่องมาจากแนวคิดของฮินดูเรื่องการบูชาดวงอาทิตย์
หรือทิศที่อยู่ของพระเจ้า และอีกนัยหนึ่ง ในคติทางพระพุทธศาสนา ประตูโขงเปรียบเสมือนประตู
ทางเข้าสวรรค์นั่นเอง โดยประตูโขงที่สำคัญของล้านนา มักพบในวัดโบราณเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่
ประตูโขงของวัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะกา จังหวัดลำปาง วัดสวนดอก อำเภอเมือง
จังหวัดเชียงใหม่ วัดชมพูกลาง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ และวัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด)
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ (สามารถ สิริเวชพันธุ์, 2548, น.80)

ทั้งนี้ เมื่อล้านนาถูกผนวกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามแล้วนั้น วัดในล้านนาย่อมได้รับ
ผลกระทบจากกระแสของการพัฒนาเมืองให้ทันสมัยดังเช่นกรุงเทพ กล่าวคือ ทางเดินในวัด
ถูกขยายออกกว้างเพื่อให้รถยนต์สามารถวิ่งผ่านได้ สถาปัตยกรรมบางส่วนของวัดในล้านนา
ได้เปลี่ยนแปลงไป อาทิ การมีซุ้มฟ้าและนาคนาคสะดุ้งแบบทางภาคกลาง กระแสของการพัฒนา
ดังกล่าวจึงทำให้ประตูโขงที่เป็นรูปแบบของล้านนาสูญหายไปจากวัด และได้สร้างประตูแบบใหม่
ขึ้นเพื่อรองรับการเข้าออกของยานพาหนะภายในวัดแทน (สามารถ สิริเวชพันธุ์, 2548, น.124)

กำแพงพุทธาวาส ตามคติจักรวาลทางพระพุทธศาสนา เปรียบเสมือนกำแพงจักรวาล ซึ่งมี
ประตูทางเข้าออก ทางด้านทิศตะวันออกมีประตูที่สำคัญ เรียกว่า ซุ้มประตูโขง ที่เป็นเหมือน
ตัวเชื่อมต่อทางเดินเข้าสู่สวรรค์ สามารถพบเห็นได้ในวัดหลวงสำคัญของล้านนา โดยรูปแบบ

สถาปัตยกรรมและลวดลายประดับของซุ้ม โขงนี้เปรียบเสมือนเป็นจักรวาลย่อยที่เป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลใหญ่ นั่นคือ ผังของวัดหลวงนั่นเอง

จากที่กล่าวมาข้างต้น บทบาทและหน้าที่ของพุทธจักรวาลคติในล้านนา สามารถแบ่งเป็น 2 ประเด็นหลัก ประการแรก กษัตริย์ทรงใช้พุทธจักรวาลคติเพื่อสร้างความอำนาจความชอบธรรมในการปกครองประชาชนผ่านวัดเป็นสื่อกลาง ทั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็นวัดหลวงและวัดราษฎร์ ต่างแทรกคติความเชื่อของพระพุทธศาสนาในการสร้างวัดทั้งสิ้น แต่อาจเน้นรูปแบบพุทธจักรวาลคติในการสร้างวัดมากน้อยแตกต่างกัน โดยเฉพาะในวัดหลวงมักจะมีรูปแบบของผังพุทธจักรวาลคติที่เด่นชัดกว่าวัดราษฎร์ เพราะผังพุทธจักรวาลคติในวัดหลวงนั้นเปรียบเหมือนการสร้างตำแหน่งศูนย์กลางของจักรวาลขึ้นมา เพื่อให้มีความสอดคล้องกับการปกครองของกษัตริย์ที่เป็นศูนย์กลางอำนาจ เห็นได้จากตัวอย่างของกษัตริย์ขอมที่อยู่ในฐานะเป็นเจ้าจักรวาล ดังที่พระเจ้าสุริยวรมันเชื่อว่าตนเองเป็นเทพเจ้าตามคำสอนทางพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และศาสนาพราหมณ์ฮินดู ซึ่งถือว่ากษัตริย์อยู่ในฐานะที่จะสามารถเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเทพเจ้า ดังนั้นการสร้างศาสนสถานอยู่บนยอดเขาที่เปรียบเป็นเขาพระสุเมรุนั้นก็ย่อมหมายถึงการที่กษัตริย์ทรงเป็นเจ้าจักรวาลนั่นเอง

ประการที่สอง พุทธจักรวาลคติยังเป็นแนวคิดที่สอดคล้องในการอธิบายความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเรื่องบุญและบาป กล่าวคือ ความเชื่อเรื่องจักรวาลทำให้พุทธศาสนิกชนปรารถนาที่จะสร้างบุญกุศลเพื่อหวังที่จะได้ไปเกิดในภพภูมิที่ดีหรือสูงกว่าในชาติหน้า โดยบริเวณเขตพุทธาวาสของวัดหลวงที่มีการวางผังโดยใช้พุทธจักรวาลคตินั้นเปรียบเหมือนกับการเดินเข้าสู่เขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล โดยเหนือที่ตั้งของเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางขององค์เจดีย์ ประฐานของผังก็คือสวรรค์ และที่เหนือจากสวรรค์ขึ้นไปก็คือ นิพพาน ดังนั้นการเดินเข้ามายังบริเวณของวัดในเขตพุทธาวาส จึงทำให้รู้สึกเหมือนกับการเดินเข้าสู่สวรรค์และนิพพาน ถือเป็นกุศโลบายเพื่อให้ผู้คนเข้าใจในสิ่งที่ป็นนามธรรมผ่านรูปธรรมได้ง่ายขึ้น

3.3 พุทธจักรวาลคติในการวางผังวัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

วัดอินทราวาส (วัดต้นแก้ว) สร้างขึ้นประมาณ พ.ศ. 2399 ถึง พ.ศ. 2412 สมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ หรือที่ประชาชนทั่วไปมักเรียกขานนามพระองค์ว่า “เจ้าชีวิตอำเภอ” กษัตริย์ลำดับที่ 6 แห่งราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน ผู้ปกครองเมืองเชียงใหม่ในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งพระองค์ทรงปกครองเมืองเชียงใหม่อันตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โดยปัจจุบันวัดอินทราวาสตั้งอยู่ที่ หมู่ 4 บ้านต้นแก้ว ตำบลหนองควาย อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ สังกัดคณะสงฆ์มหานิกาย คำว่า

“ต้นเกว่น” หรือ “ต้นมะเกว่น” หมายถึง ตะขบป่า สันนิษฐานว่าสมัยก่อนคงมีต้นเกว่นหรือต้นตะขบป่าอยู่จำนวนมาก และภายหลังมีชื่ออย่างเป็นทางการว่า วัดอินทราวาส โดยตั้งตามชื่อเจ้าอาวาส (ครูบาอินทร์) ผู้พัฒนาวัดให้มีความเจริญรุ่งเรือง ซึ่งชื่อวัดอินทราวาสเกิดจากการผสมคำว่า “อินทร์” กับคำว่า “อาวาส” นั่นเอง

ภาพที่ 3.1 ทางเข้าวัดอินทราวาส (วัดต้นเกว่น) อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

ภาพที่ 3.2 ลักษณะของต้นเกว่น หรือ ต้นมะเกว่น ภายในวัดอินทราวาส

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

ความสำคัญในอดีต วัดอินทราวาส (ต้นแก้ว) ใช้เป็นสถานที่พักขบวนแห่พระบรมธาตุศรีจอมทอง จากอำเภอจอมทองไปยังตัวเมืองเชียงใหม่สมัยก่อน ถือเป็นประเพณีของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และประชาชนทั้งหลายที่จะมีการสงฆ์พระธาตุทุกปี วัดพระธาตุศรีจอมทองนั้นก่อสร้างในสมัยกลางพุทธศตวรรษที่ 21 มีความสำคัญในฐานะเป็นพระอารามหลวงและเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ แต่เนื่องจากการบูรณะซ่อมแซมวัดนี้ในยุคฟื้นฟูเชียงใหม่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 แบบแผนศิลปกรรมของวัดจึงกลายเป็นแบบสมัยพุทธศตวรรษที่ 24 ลงมาแทบทั้งสิ้น สถาปัตยกรรมที่สำคัญที่สุดในวัด คือ ปราสาทก่ออิฐถือปูนอยู่ภายในวิหาร (กรมศิลปากร, 2525, น.64) นอกจากนี้ ในปี พ.ศ. 2488 มณฑปอุโบสถจัตุรมุขของวัดพระธาตุศรีจอมทองยังได้รับการปฏิสังขรณ์จากพระราชยาเจ้าดารารัศมีอีกด้วย (วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง, 2543, น.165)

ทั้งนี้เมื่อสมัยถนนสายเชียงใหม่-ฮอด ยังไม่ได้ถูกสร้าง ถนนสายเดิมจะผ่านหน้าวัดอินทราวาสทางทิศตะวันออก ซึ่งขบวนแห่พระบรมธาตุศรีจอมทองจะมาพัก ณ ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ภายในวัดแห่งนี้ 2-3 วัน เพื่อให้ประชาชนที่อยู่อาศัยในบริเวณนี้ได้มีโอกาสมาสรงน้ำพระธาตุ (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2535)

ภาพที่ 3.3 ทางเข้าหลักของวัดอินทราวาสด้านทิศตะวันออก

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

ในปัจจุบัน ไม่ปรากฏประเพณีแห่พระบรมธาตุศรีจอมทองจากอำเภอจอมทอง ไปยังตัวเมืองเชียงใหม่ดังเช่นอดีตในทุกๆปี หากแต่ยังคงมีโบราณสถานและโบราณวัตถุที่แสดงให้เห็นถึงประเพณีการขนานน้ำ พระธาตุศรีจอมทองให้ผู้คนได้ศึกษา ณ วัดแห่งนี้ ทั้งนี้ เมื่อวันที่ 12 เมษายน พ.ศ.2539 ทางจังหวัดเชียงใหม่และการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้ร่วมมือกันฟื้นฟูประเพณีนี้ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยมีการอัญเชิญพระบรมธาตุศรีจอมทอง จากวัดพระธาตุศรีจอมทอง มาประดิษฐาน ณ วัดอินทราวาส เพื่อให้ประชาชนได้มีโอกาสขนานน้ำพระธาตุ และหลังจากนั้น จึงได้อัญเชิญต่อไปยังวัดสวนดอก และวัดพระธาตุคอกสุเทพ (อนุ เนินหาด, 2545, น.79)

จากที่ได้กล่าวในบทนำ วัดอินทราวาส (วัดต้นเกว๋น) เป็นวัดที่มีจุดเด่นทั้งโบราณสถาน และโบราณวัตถุที่สำคัญ ซึ่งได้แก่ ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) เป็นแบบศิลปกรรมล้านนา มุงด้วยกระเบื้องดินเผา พบเพียงหลังเดียวในภาคเหนือ ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุชั่วคราว เพื่อให้ประชาชนมาขนานน้ำพระบรมธาตุ มีอาสน์สำหรับตั้งโกฏิพระบรมธาตุซึ่งยังอยู่ในสภาพดี อีกทั้งยังมีรางรินสำหรับรองน้ำอบหรือน้ำหอมที่ประชาชนใช้ขนานน้ำพระธาตุ นอกจากนี้ยังมีเสลี่ยงใช้สำหรับหามบ้องไฟจุณบูชา ซึ่งคนโบราณเรียกว่า “ขาชะเหยีย” แกะสลักเป็นลวดลายดอก และรูปนาคพร้อมทั้งลงรักชาดปิดทอง มีกลองโยนหรือกลองบูชา ใช้สำหรับตีในวันพระ สามารถได้ยินทั่วทั้งตำบลหนองควาย มีกำแพงก่อด้วยอิฐก่อหน้าใหญ่ไม่ฉาบปูน โดยข้างบนมีปล่องคล้ายกำแพงเมืองโบราณ มีพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนาที่แกะสลักลวดลายอย่างประณีตและงดงาม โดยภายในวิหารมีฝาผนังพระประธานที่มีรูปคล้ายซุ้ม ซึ่งแต่ละซุ้มเป็นพระพิมพ์โลหะ และยังมีระเบียงคดล้อมรอบพระวิหารไว้อย่างสวยงามอีกด้วย

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โครงสร้างของวัดอินทราวาส (วัดต้นเกว๋น) ได้รับการปฏิสังขรณ์มาอย่างต่อเนื่อง ภคบุตร ชาญสุวิทยานันท์ (2552) ได้สัมภาษณ์คุณดวง คำขาย ผู้เคยบวชเป็นสามเณร ณ วัดแห่งนี้เมื่อปี พ.ศ. 2483 โดยคุณดวงได้กล่าวถึงโครงสร้างของวัดอินทราวาส (วัดต้นเกว๋น) ในสมัยที่ยังบวชเรียนเป็นสามเณรอยู่ ว่าองค์ประกอบของวัดอินทราวาส ได้แก่ พระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ระเบียงคดรอบพระวิหารและล้อมกับศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) อย่างลงตัว และยังมีกุฏิหลังเดิมที่อยู่ด้านหลังวัดในเขตพุทธาวาส ซึ่งในปัจจุบันกุฏิถูกรื้อออกไปสร้างใหม่ในเขตสังฆาวาสแล้ว

รายละเอียดของระเบียงคดที่ล้อมรอบพระวิหารนั้น แต่เดิมเมื่อยื่นหันหน้าเข้าหาพระวิหาร ระเบียงคดทางด้านขวามือนั้นได้ยื่นออกมาจากเดิม 5 ห้อง แล้วหักเป็นมุม 90 องศาทางซ้ายอีก 6 ห้องไม่ขาดหายไปเหมือนเช่นปัจจุบัน โดยระเบียงคดยังคงสภาพเดิมอยู่เช่นนั้นจนกระทั่งปี พ.ศ. 2492 ทางวัดได้ทำการรื้อระเบียงคดที่ยื่นออกมา 5 ห้องนั้นออก เพื่อสร้างหลังใหม่ และในปี พ.ศ. 2509 ระเบียงคดที่สร้างใหม่นั้นก็ได้ถูกพายุพัดเสียหาย โดยระเบียงคด

ในสมัยก่อนมีจำนวน 47 ห้อง ส่วนในปัจจุบันเหลือเพียง 36 ห้อง โดยตัวเลขของระเบียบคด จำนวน 47 ห้องดังกล่าว สันนิษฐานว่ามาจาก หลักมงคลชีวิต 38 ประการ รวมถึงมรรคมงคล 8 และนิพพาน

นอกจากนี้ คุณดวง คำชาย ยังได้แนะนำให้กรมศิลปากรเข้ามาสำรวจโดยการขุดพื้นที่ทรายนตรงบริเวณที่ระเบียบคดถูกรื้อออกไป ซึ่งน่าจะยังมีรากฐานเดิมหลงเหลืออยู่ แต่ก็ไม่มีใครสนใจ และประเด็นนี้ได้ถูกนำมาวิเคราะห์อีกครั้งโดย ปฐม พัวพันธ์สกุล ผู้ทรงคุณวุฒิด้านทัศนศิลป์ อดีตอาจารย์สาขาสถาปัตยกรรมไทย คณะจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า เมื่อหันหน้าเข้าหาวิหาร หน้าจั่วของระเบียบคดด้านขวานั้นไม่ปรากฏ จะเห็นเป็น โครงสร้างของหลังคาถ้ำเข้าไป แต่ทางด้านซ้ายที่ชนต่อกับศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ยังคงมีหน้าจั่วปิดไม้ และมีลูกฟักครอบถ้ำ และข้อสังเกตที่เห็นได้ชัดอีกหนึ่งประการว่าระเบียบคดนั้น น่าจะมีส่วนต่อเติมยื่นออกมาถ้อยกับศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ไม่น่าที่จะมีลักษณะขาดหายไปดังที่เห็นในปัจจุบัน

ลำดับการปฏิสังขรณ์โบราณสถานและโบราณวัตถุ วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ จากการบันทึกอย่างเป็นทางการเป็นลายลักษณ์อักษรนั้น เริ่มต้นขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ. 2521 โดยนายสันติ ภิรมย์ภักดี ได้บริจาคเงิน 5,000 บาท เพื่อซ่อมแซมพื้นศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ในปี พ.ศ. 2527 นายชัยยา พุนศิริวงศ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ได้นำคณะมาทอดผ้าป่าเพื่อซ่อมแซมพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนาวัดอินทราวาส และในปีเดียวกันนี้ โยธาธิการจังหวัดเชียงใหม่ และกรมศิลปากรได้เข้ามารับผิดชอบดูแลในส่วนของการบูรณะวัดอย่างเป็นทางการ ซึ่งในปี พ.ศ. 2529 กรมศิลปากร ได้รื้อกุฏิที่อยู่ในเขตพุทธาวาสออกไปสร้างใหม่นอกเขต และซ่อมแซมกำแพงวัดให้เหมือนเดิม ในปี พ.ศ. 2530 กรมศิลปากรให้งบประมาณจำนวน 20,000 บาท เพื่อรื้อฐานกุฏิและปรับปรุงภูมิทัศน์ในเขตพุทธาวาส นอกจากนี้ กรมศิลปากรยังบูรณะซ่อมแซมวิหาร ในปี พ.ศ. 2546 และในวันที่ 23 กรกฎาคม ปี พ.ศ. 2552 นายสระศรีฐ์ ไพชนนธ์ และคณะ ได้ทำการบูรณะกลองโยนหรือกลองบูชา (ก้องปู้จา)

อีกทั้ง อัมรา อินทนนท์ (2548, น.15) ได้กล่าวถึงรายละเอียดเพิ่มเติมในการบูรณะโครงสร้างต่างๆของวัดที่สำคัญ อาทิ บันลม มีการผูกเรือนเสายามมาก ซ่อมแซมด้วยการคัดลอกลายเดิมโดยร้านเสือนรตนา ซึ่งเป็นร้านที่มีความชำนาญในการแกะสลักลวดลายไม้ และการประดับกระจก ในส่วนของผนังพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนามีการฉาบปูนสีขาวใหม่ โดยได้ฉาบปูนทับภาพจิตรกรรมพุทธประวัติ และปัจจุบันยังคงเหลือภาพจิตรกรรมเพียงภาพเดียว นั่นคือภาพพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งเป็นภาพที่เขียนขึ้นใหม่ในภายหลัง รวมถึงยังมีการซ่อมแซมบันไดนาคหน้าพระวิหารอีกด้วย

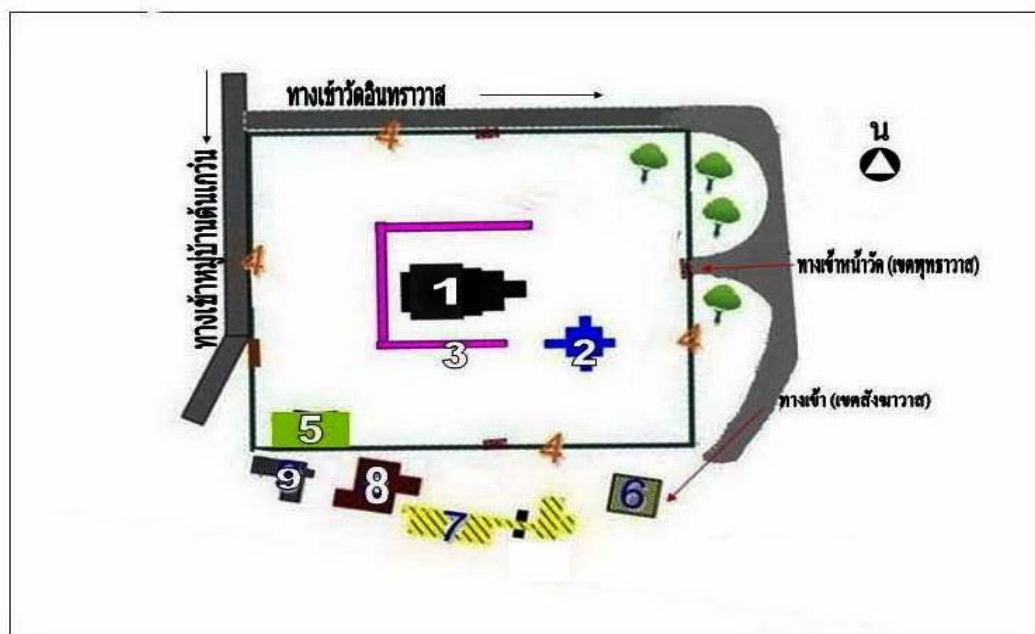
ในส่วนของรายนามเจ้าอาวาส วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีผู้เขียนบันทึกไว้บนผนังศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ดังนี้

1. ครูบาอินทร์
2. ครูบาอินทร์ (ผู้สร้างพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา และศาลาจัตุรมุข)
3. ครูบาอุทธ
4. ครูบาคำ คันทธา
5. คูหลวงคำ อภิขโย
6. ครูบาแก้ว กตสโร รักษาการแล้วไปจำพรรษา ณ วัดอื่น
7. พระสุพัฒน์ ฐานวโร ลาสิกขา
8. ครูบาแก้ว กตสโร
9. พระสมุห์ศรีรัตน์ จนทปญโญ
10. พระเฉลิม สุขวโร
11. พระจันทร์ จกกวโร (ปี พ.ศ.2548-ปัจจุบัน)

ปัจจุบันวัดอินทราวาสมีพระภิกษุจำพรรษาอยู่ 2 รูป ได้แก่ พระจันทร์ จกกวโร เจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน และพระวันเฉลิม จันทร์วิจิตร รองเจ้าอาวาส ทั้งนี้ ครูบาอินทร์ เจ้าอาวาสองค์ที่ 2 ของวัดเป็นนายช่างที่มีความชำนาญมาก และเป็นบุคคลสำคัญในการสร้างพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา รวมทั้งสิ่งก่อสร้างอย่างอื่นที่มีมณฑป ส่วนประวัติของท่านเป็นมาอย่างไรนั้นมิได้ถูกบันทึกไว้แต่อย่างใด

จะเห็นได้ว่า วัดอินทราวาสเป็นหนึ่งในโบราณสถานที่มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติให้ความสนใจและเข้าเยี่ยมชมเป็นจำนวนมาก เนื่องจากมีภาพยนตร์ ละคร รวมถึงสารคดีที่ได้นำเสนอเรื่องราวของวัดอินทราวาส (วัดต้นแก้ว) เป็นจำนวนมาก ประการสำคัญวัดอินทราวาสยังได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานแห่งชาติเมื่อ พ.ศ. 2518 เป็นวัดเพียงไม่กี่แห่งในประเทศไทยที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานทุกอย่าง ได้แก่ พระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ระเบียงครอบพระวิหาร และในปี พ.ศ. 2532 วัดอินทราวาสได้รับรางวัลสถาปัตยกรรมดีเด่นของสมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนาของวัดอินทราวาสถือเป็นต้นแบบการสร้างหอคำหลวง ณ อุทยานราชพฤกษ์ จังหวัดเชียงใหม่อีกด้วย

จากการที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจรูปแบบการวางผังวัดอินทราวาส (วัดต้นแก้ว) อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า เขตของวัดแบ่งพื้นที่เป็น 3 เขต คือ เขตพุทธาวาส เขตสังฆาวาส และเขตธรณีสงฆ์ โดยผู้วิจัยมุ่งศึกษาเฉพาะเขตพุทธาวาส และเขตสังฆาวาส ซึ่งวัดอินทราวาสได้แบ่งเขตพุทธาวาสกับเขตสังฆาวาสออกจากกันอย่างชัดเจน องค์ประกอบในเขตพุทธาวาสของวัดอินทราวาส ประกอบด้วย พระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ระเบียงคกรอบพระวิหาร กำแพงวัด และศูนย์อนุรักษ์โบราณวัตถุ วัดอินทราวาส ส่วนในเขตสังฆาวาส ประกอบด้วย หอระฆัง กุฏิสงฆ์ ศาลาการเปรียญ และหอฉัน ซึ่งปรากฏในภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 3.4 ลักษณะการวางผังวัดอินทราวาส (วัดต้นแก้ว) อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

องค์ประกอบสำคัญของวัด ได้แก่

1. พระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา	2. ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข)
3. ระเบียงคกรอบพระวิหาร	4. กำแพงพุทธาวาส
5. ศูนย์อนุรักษ์โบราณวัตถุวัดอินทราวาส	6. หอระฆัง
7. กุฏิสงฆ์	8. ศาลาการเปรียญ
9. หอฉัน	

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

จากภาพดังกล่าว แสดงให้เห็นลักษณะการวางผังวัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ โดยตำแหน่งและพื้นที่บริเวณรอบวัด มีอาณาเขตติดต่อกับสภาพแวดล้อมดังต่อไปนี้

ทิศเหนือ จากกำแพงวัดทางเหนือ เป็นถนนเข้าวัดอินทราวาส ห่างจากกำแพงวัดขึ้นไปทางทิศเหนือประมาณ 100 เมตร คือ ถนนหางดง-สะเมิง หมายเลขทางหลวง 1269

ทิศใต้ นอกกำแพงพุทธาวาสทางใต้เป็นเขตสังฆาวาส ประกอบด้วย หอระฆัง กุฏิสงฆ์ ศาลาการเปรียญ และหอฉัน ห่างจากเขตสังฆาวาสของวัด คือ บ้านเรือนที่อยู่อาศัยของชาวบ้านต้นแก้ว

ทิศตะวันออก เป็นทางเข้าหน้าวัด นอกกำแพงวัดสามารถพบเห็นต้นตาลขึ้นอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกประมาณ 100 เมตร คือ คลองชลประทาน และถนนวงแหวนรอบนอกเมืองเชียงใหม่ หมายเลขทางหลวง 121

ทิศตะวันตก จากกำแพงวัดทางด้านทิศตะวันตก ติดกับทางเข้าหมู่บ้านต้นแก้ว

3.3.1 องค์ประกอบในเขตพุทธาวาส วัดอินทราวาส

เขตพุทธาวาส วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ มีองค์ประกอบ ดังนี้

1. ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) สร้างขึ้นในสมัยใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด สันนิษฐานว่า สร้างขึ้นประมาณ พ.ศ.2399 - 2412 สมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ในอดีตศาลาจัตุรมุขหลังนี้ ใช้เป็นสถานที่หยุดพักขบวนแห่พระบรมธาตุศรีจอมทองเพื่อให้ประชาชนที่อยู่อาศัยบริเวณดังกล่าวได้มาสรงน้ำพระธาตุ ซึ่งเป็นประเพณีที่จัดขึ้นทุกปี ก่อนอัญเชิญต่อไปยังเมืองเชียงใหม่เพื่อให้ประชาชนที่อยู่อาศัยในเมืองเชียงใหม่ได้สรงน้ำพระธาตุเช่นกัน ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) เป็นศิลปกรรมแบบล้านนาหลังคามุงด้วยกระเบื้องกระเบื้องดินเผา พบเพียงหลังเดียวในภาคเหนือ (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2535, น.86)

โดยทั่วไปลักษณะและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ของวัดอินทราวาสนี้ จัดอยู่ในประเภทมณฑปหลวง เป็นหลักประธานของวัด โดยตำแหน่งที่ตั้งของศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเขตพุทธาวาส ซึ่งในปัจจุบันเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพครูบาศรีวิชัย

ทั้งนี้ ลักษณะและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) จะมีรูปแบบลักษณะที่แตกต่างกันตามแนวคิดและค่านิยมในแต่ละสมัย แต่มีลักษณะร่วมกัน คือ มีผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสซึ่งจะต่างกันตรงรูปทรงของหลังคา (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.60) โดยศาลาจัตุรมุขของวัดอินทราวาสเป็นแบบทรงจัตุรมุขที่ใช้หลังคาจั่วเชื่อมต่อกันเหมือนรูปกากบาทตามลักษณะผังที่มี โครงสร้างเป็น ไม้และหลังคามุงกระเบื้อง นอกจากนี้ ศาลาจัตุรมุข

(มณฑปจัตุรมุข) มีลักษณะเปิดโล่ง ไม่มีผนังกัน หน้าบันแบ่งเป็นสี่เหลี่ยมเรียบๆแบบฝาปะกน (ไม้ลูกสกลัดฝาเรือนสำหรับเอากระดานกรุ) หางหงส์เป็นรูปนาค เสาเป็นเสากลม บนเส้นหลังคาประดับด้วยหางปูนป็น (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2535, น.91-92)

ภาพที่ 3.5 ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

2. พระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป และเป็นที่ประกอบศาสนพิธีร่วมกันระหว่างพระภิกษุสงฆ์และฆราวาส โดยพระวิหารตั้งอยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางของเขตพุทธาวาส อยู่ในฐานะเป็นองค์ประกอบร่วมในเขตพุทธาวาส เป็นตัวเสริมหลักประธานของวัดที่เป็นศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) การวางตัวอาคารนั้น ได้หันหน้าตามแนวแกนตะวันออก-ตะวันตก เปรียบเสมือนเป็นการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ให้กับวิหารและองค์พระประธาน โดยผู้คนที่เข้ามาประกอบศาสนพิธีในช่วงเช้าที่มีแสงแดดอ่อนๆ จะรู้สึกได้ถึงความสงบนิ่งและมั่นคง

ประวัติการสร้างพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนาหลังนี้ สร้างเมื่อ จ.ศ. 1220 (พ.ศ. 2401) ในสมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ซึ่งบันทึกปีที่สร้างไว้ด้วยตัวอักษรไทยยวน (ตัวเมือง) ที่ได้เพดานด้านเหนือของวิหาร ตัวเลขโหรานั้นสร้างในปีเบิกสง่า จ.ศ. 1220 โดยนายช่างผู้สร้างวิหารหลังนี้มีความชำนาญด้านการแกะสลัก อาทิ ลายดอก ลายรูปสัตว์ที่หน้าจั่ว ช่อฟ้า ใบระกา จานชุกชี (แท่นแก้ว) เป็นลายรูปปั้นดอกกุศ พระประธานในวิหารเป็นรูปลายปั้นเครื่องดอกกุศ และรูปสัตว์ใช้ “สะตายีว” หรือ “สะตายีน” ปั้นอย่างวิจิตรสวยงาม ฝาผนังด้านหลังพระประธานในวิหาร

มีรูปคล้ายซุ้ม และซุมนั้นล้วนแต่เป็นพระพิมพ์โลหะติดฝาผนัง โดยสามเศียรชื่อ ทองอินทร์ พิลดา ได้นับจำนวนเมื่อวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2515 พบว่า มีจำนวนเหลืออยู่ 625 องค์ ขาดหายไปจำนวน 431 องค์ จากที่มีอยู่แต่เดิม พระพิมพ์เหล่านี้แบ่งได้ 2 แบบ ได้แก่ แบบโพธิ์ปางมารวิชัย ขนาด 2×4 ซม. และแบบนาคปรก ขนาด 3×5 ซม. ซึ่งเบ้าหล่อพระพิมพ์นี้ ยังปรากฏอยู่ทั้ง 2 แบบ โดยวัสดุที่ใช้ทำเบ้าหล่อ มี 2 ประเภท คือ เบ้าหล่อพระพิมพ์ใบโพธิ์ เป็นโลหะแบบถาวร ส่วนเบ้าหล่อพระพิมพ์นาคปรกอยู่ในซุ้มเหล็ก เป็นหินสีดำและเป็นรูปพิมพ์ (ปวงคำ ดุษฎีเขียว, 2527, น.3-5)

เมื่อกล่าวถึงลักษณะและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา หลังนี้ เริ่มจากมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ยกเก็จทั้งด้านหน้าและด้านหลังซึ่งทำให้เกิดเป็นพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า บริเวณฐานพระก่อด้วยอิฐฉาบปูนอย่างเรียบง่าย ผนังด้านข้างฉาบด้วยปูนจากพื้นจนถึงยอดแปหัวเสา ส่วนผนังด้านหน้าก่ออิฐฉาบปูนจากฐานขึ้นมาเล็กน้อย ต่อจากนั้นจะใช้ไม้แกะสลักนำมาติดไว้แทนผนัง ส่วนด้านหลังก่อด้วยอิฐฉาบปูนจนถึงแปเช่นเดียวกัน ด้านหน้าและด้านหลังจากแปขึ้นไปจะเป็นหน้าบัน ซึ่งทรงหน้าต่างเป็นไม้ และราวบันไดทางเข้าพระวิหารเป็นปูนปั้นรูปพญานาค

โครงสร้างของพระวิหารใช้การรับน้ำหนักตามระบบโครงสร้างของล้านนา ที่เรียกว่า ซ่อมมาตังใหม่ หลังคามุงด้วยกระเบื้องขอ ปัจจุบันได้ถูกบูรณะขึ้นใหม่อีกครั้ง โดยภายในไม่มีเพดาน เปิดให้เห็นเป็น โครงสร้างอย่างชัดเจน สำหรับหลังคาของพระวิหารมีเอกลักษณ์โดดเด่นตามแบบอย่างวิหารล้านนาที่ด้านหน้าหลังคาซ้อน 3 ชั้น ด้านหลังซ้อน 2 ชั้น จากด้านข้างมีการลดหลังคาเป็นชั้นเดียว หลังคาปีกนกกดลง 1 ชั้น (นาค พุฒขุนทด, 2539, น.102)

ลักษณะศิลปกรรมของพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนาที่สำคัญ ประกอบด้วย หน้าบันที่ตกแต่งด้วยการแกะสลักไม้โดยใช้ลวดลายดอกไม้ ใช้เทคนิคปูนปั้นประดับกระจก (อัมรา อินทนนท์, 2548, น.31) นอกจากนี้ส่วนของเครื่องลายอง (ปั้นลม) แกะสลักเป็นลวดลายเครือเถา หางหงส์ทำเป็นตัวนาค โครงสร้างส่วนบนของพระวิหาร ในส่วนที่เรียกว่า บังแลเป็นไม้แกะสลักลายประดับส่วนที่ยื่นออกมาของหลังคาที่เรียกว่า คอสอง บังแลและปากแลมีลักษณะคล้ายปากนกแก้ว เป็นไม้แกะสลักประดับด้านหน้าของบังแลระหว่างลดชั้นของหลังคา ส่วนหน้าของพระวิหารมีลวดลายแกะสลักไม้ลายเครือเถา บริเวณเสาตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้น โดยส่วนบนเหนือประตูทางเข้าพระวิหารมีโก่งคิ้วที่แกะสลักไม้ประดับ อีกทั้งยังมีค้ำยันที่แกะสลักเป็นรูปกนิรี (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2535, น.87-90)

ทั้งนี้ ลวดลายที่ใช้ประดับตกแต่งพระวิหารซึ่งมีทั้งการสลักลวดลายบนไม้ ลวดลายปูนปั้นประดับกระจก ลวดลายเขียนสีปิดทอง ส่วนใหญ่ลวดลายที่นำมาใช้เกิดจากการผสมผสานระหว่างลวดลายของล้านนาและลวดลายของทางภาคกลาง โดยในสมัยดังกล่าวนี้เริ่มเข้ามา

มีอิทธิพลต่อศิลปะของล้านนา เห็นได้จากการใช้ลายกนกต่างๆ แต่ทั้งนี้ศิลปกรรมวัดอินทราวาส ยังคงแสดงออกให้เห็นถึงวัฒนธรรมของล้านนาอย่างชัดเจน (นาถ พุฒขุนทด, 2539, น.102)

นอกจากนี้ สามารถ สิริเวชพันธุ์ (2525, น.6-7, อ้างใน สลิลทิพย์ ตียาภรณ์, 2542, น.13) ได้กล่าวถึงรูปทรงวิหารล้านนาที่ปรากฏในจังหวัดเชียงใหม่ ว่าเป็นวิหารที่ได้รับการบูรณะ ตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละเป็นต้นมา ซึ่งพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนาของวัดอินทราวาส จัดเป็น วิหารขนาดกลาง ยกฐานสูง มีการใช้ระเบียงมุขทางด้านหน้า หลังคาอ่อนช้อย เตี้ย เรียกว่า เป็นแบบฮ้างแม่ กล่าวคือ มีความอ่อนช้อยเหมือนผู้หญิง

กล่าวได้ว่า รูปแบบทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ณ วัดอินทราวาส มีเอกลักษณ์ที่โดดเด่นและสวยงาม เนื่องจากวัดแห่งนี้ใช้เป็นสถานที่พักขบวนแห่ พระบรมธาตุศรีจอมทอง จากอำเภอจอมทองไปยังตัวเมืองเชียงใหม่สมัยก่อน ถือเป็นประเพณีของ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่และประชาชนทั้งหลายที่จะมีการสงฆ์พระธาตุทุกปี ซึ่งขบวนแห่ จะผ่านหน้าวัดอินทราวาสทางทิศตะวันออก และจะมาพัก ณ ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) ภายในวัดแห่งนี้ 2-3 วัน เพื่อให้ประชาชนที่อยู่อาศัยในบริเวณนี้ได้มีโอกาสมาสรงน้ำพระธาตุ ดังนั้น พระวิหารหลังนี้จึงน่าจะถูกรังสร้างขึ้นอย่างสง่างามเพื่อเป็นหน้าตาของหัวเมืองเชียงใหม่ ก็เป็นไปได้

ภาพที่ 3.6 พระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

ภาพที่ 3.7 ลักษณะด้านหลังของพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา
วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

3. ระเบียงคครอบพระวิหาร (ศาลาบาตรรอบพระวิหาร) ตั้งโอบล้อมอาคารสำคัญในเขตศาสนสถาน เช่น พระอุโบสถ วิหารใหญ่ เป็นต้น ระเบียงคคณั้ยังมีประโยชน์ในการใช้เป็นที่นั่งพักสำหรับผู้เข้ามาทำบุญในวัด และยังใช้เป็นที่พักแรมสำหรับผู้มาจากท้องถิ่นห่างไกลในสมัยก่อนอีกด้วย

ทั้งนี้ มีข้อสังเกตว่า ทางภาคเหนือของไทยจะเรียกระเบียงคคว่าศาลาบาตร ซึ่งศาลาบาตรทางภาคเหนือและภาคกลางจะมีความหมายและลักษณะที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ศาลาบาตรทางภาคกลางจะเป็นศาลาที่ใช้เป็นที่ตั้งบาตรของพระสงฆ์โดยวางเรียงเป็นแถวยาวเพื่อรับเครื่องไทยทานของพุทธศาสนิกชน ก่อนที่ศิษย์วัดจะนำไปประเคนถวายพระภิกษุในภายหลัง ส่วนศาลาบาตรทางภาคเหนือก็คือระเบียงคคที่กั้นล้อมเขตพุทธาวาสไว้นั่นเอง

ลักษณะและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมระเบียงคคของวัดอินทราวาส ได้ตั้งโอบล้อมพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ซึ่งมีรูปแบบแบบผังสี่เหลี่ยมครึ่งซีก กล่าวคือ วัดอินทราวาสได้สร้างระเบียงคคโอบล้อมในลักษณะผังแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งไม่ได้โอบครบเต็มวง หากแต่โอบเพียงครึ่งเดียว โดยระเบียงคคไม่ได้เชื่อมต่อกับพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ระเบียงคคของวัดนี้เป็นอาคารหลังคาทรงจั่ว ผังเรือนรูปยาว มีผนังด้านหนึ่งกึ่งที่บอีกด้านหนึ่งเปิดโล่ง หลังคาประดับ

ด้วยยอดฉัตร 3 ชั้น ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ภายในระเบียงคดประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัย และรูปเคารพหลวงปู่ทวด อีกทั้งยังเป็นที่ตั้งของกลองโชนหรือกลองบูชาอีกด้วย

ช่วงยุคทองของพระพุทธศาสนาในล้านนา แบบแผนการสร้างวัดหลวงของกษัตริย์นั้น จะนิยมสร้างระเบียงคดล้อมรอบเขตพุทธาวาสไว้ด้วย เช่น วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง วัดพระบรมธาตุคอกยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ โดยวัดเหล่านี้ล้วนใช้พุทธจักรวาลคติ ในการวางผังวัดทั้งสิ้น (วรปัญญาภักดิ์ บุญยสุรัตน์, 2544, น.24) และแม้ว่าวัดอินทราวาสมิได้เป็น วัดหลวงของกษัตริย์ แต่ก็ยังมีระเบียงคดล้อมรอบพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนาไว้อย่างสวยงาม

ภาพที่ 3.8 ระเบียงคด (ศาลาบาตร) รอบพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา
วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

4. กำแพงพุทธาวาส คือ กำแพงที่กั้นรอบทั้งเขตพุทธาวาส ซึ่งแบ่งเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาสออกจากกันอย่างชัดเจน โดยกำแพงก่อด้วยอิฐก้อนใหญ่ไม่ฉาบปูน ข้างบนมีปล่องคล้ายกำแพงเมืองโบราณ โดยกำแพงพุทธาวาสของวัดอินทราวาส จะมีประตูเข้าออก 4 ทิศ โดยทางด้านทิศตะวันออกจะเป็นประตูทางเข้าหลักที่สำคัญและมีขนาดใหญ่กว่าประตูทั้ง 3 ด้านที่เหลือ ทั้งนี้ ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่าประตูทางด้านทิศตะวันตกที่อยู่ด้านหลังพระวิหารนั้น ได้ตั้งเอียงจากประตูทางเข้าหลักด้านทิศตะวันออก ซึ่งมีได้ตั้งอยู่ในลักษณะทิศทางที่ตรงกันข้ามกับประตู

ทางเข้าหลักด้านทิศตะวันออก ทั้งนี้ ประตูทางเข้าวัดอินทราวาสมีได้มีลักษณะเป็นซุ้มประตูโขง หากพบเพียงรูปปั้นสิงห์ 2 ตัว ซึ่งเป็นศิลปะแบบพม่าตั้งอยู่บนเสาของประตูแต่ละด้านเท่านั้น

ภาพที่ 3.9 กำแพงพุทธาวาส วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

นอกจากนี้ บริเวณพื้นที่ของวัดอินทราวาส มีจุดเด่น คือ ภายในบริเวณลานวัดได้ใช้ทราย แทนการปูกระเบื้องหรือใช้วัสดุอื่นๆ ลานทรายภายในวัดอินทราวาสจะอยู่รอบๆพื้นที่ที่เป็น พระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา ศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) และระเบียงคดรอบพระวิหาร (ศาลาบาตรรอบพระวิหาร) ลานทรายดังกล่าวถือเป็นสัญลักษณ์แทนมหาสมุทรสี่ทันดร ซึ่งเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของจักรวาล โดยชาวล้านนามีคติความเชื่อว่าการเดินเข้ามายังบริเวณ วัดเปรียบเสมือนได้เดินข้ามมหาสมุทรสี่ทันดรนั่นเอง ซึ่งลักษณะเด่นในการใช้ทรายเป็นพื้นของวัด ยังสามารถพบเห็นได้ในวัดทางภาคเหนือ อาทิ วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง

ภาพที่ 3.10 ลักษณะบริเวณลานทรายของวัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

5. ศูนย์อนุรักษ์โบราณวัตถุ วัดอินทราวาส เป็นสถานที่เก็บรักษาวัตถุโบราณต่างๆของวัด ตั้งแต่อดีต เช่น รูปภาพขาวดำที่บอกเล่าเรื่องราวของวัดในสมัยก่อน เสลียงสำหรับหามบ้องไฟ จดบูชา ซึ่งแกะสลักเป็นลวดลายดอกและรูปนาคพร้อมทั้งลงรักชาดปิดทอง อาสน์สำหรับตั้งโกฏิ พระบรมธาตุ รางรินสำหรับรองน้ำอบหรือน้ำหอมที่ประชาชนใช้สรงน้ำพระธาตุ นอกจากนี้ ยังมีกลองโชนหรือกลองบูชาลูกเก่า โดยปัจจุบันนี้มีได้เปิดให้เข้าเยี่ยมชม หากแต่สามารถสังเกตเห็นโบราณวัตถุต่างๆของวัดผ่านทางหน้าต่างอาคารดังกล่าว

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

ภาพที่ 3.11 ศูนย์อนุรักษ์โบราณวัตถุ วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

3.3.2 องค์ประกอบในเขตสังฆาวาส วัดอินทราวาส

เขตสังฆาวาส วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ มีองค์ประกอบ ดังนี้

1. หอระฆัง ใช้เป็นที่สำหรับแขวนระฆังเพื่อตีบอกสัญญาณให้พระภิกษุสงฆ์ทราบถึงเวลาในการลงทำอุโบสถเช้าและเย็น หรือใช้ตีบอกเวลาสำหรับฉันเพลที่หอฉัน โดยในสมัยก่อนยังใช้เป็นเครื่องช่วยส่งสัญญาณการเกิดไฟไหม้ เหตุร้ายต่างๆ หรือเรียกประชุมคนในชุมชน

เดิมที ตำแหน่งที่ตั้งของหอระฆังนั้นจะอยู่ในเขตสังฆาวาสเป็นส่วนใหญ่ หากเป็นวัดที่มีเขตสังฆาวาสค่อนข้างใหญ่ ตำแหน่งที่ตั้งของหอระฆังจะวางอยู่บริเวณกึ่งกลางของผัง ส่วนวัดที่มีขนาดค่อนข้างเล็ก หอระฆังจะวางอยู่มุมใดมุมหนึ่งของผัง ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ หอระฆังได้ย้ายเข้ามาตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาสเป็นส่วนใหญ่ (สมคิด จิระทัศนกุล, 2543, น.121-122)

จากที่กล่าวมาข้างต้น หอระฆังเป็นองค์ประกอบที่ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส แต่ในวัดอินทราวาส หอระฆังนั้นตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส โดยเป็นอาคาร 3 ชั้นก่ออิฐถือปูนที่มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีระฆังที่ใช้ตีจำนวน 2 ใบ หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผา ประดับด้วยยอดฉัตร 3 ชั้น ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ส่วนคันทวยที่รับน้ำหนักโครงสร้างนั้นมีลวดลายเป็นรูปพญานาค ทั้งนี้ หอระฆังของวัดอินทราวาสมีขนาดค่อนข้างเล็ก แต่มีความสูงกว่าอาคารอื่นๆ เพื่อให้เสียงที่ตีสามารถดังไปได้ในระยะไกล

ภาพที่ 3.12 หอระฆัง วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

2. กุฏิสงฆ์ ใช้เป็นที่พักอาศัยของพระภิกษุสามเณร แต่เดิมกุฏิสงฆ์ของวัดอินทราวาส ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส แต่ภายหลังได้รื้อกุฏิออกไปตั้งในเขตสังฆาวาสเพื่อความเหมาะสม โดยกุฏิตั้งอยู่ตรงกลางฝั่งของเขตสังฆาวาสเพื่อสามารถใช้สอยอาคารต่างๆที่อยู่ในเขตสังฆาวาสได้อย่างสะดวก ซึ่งด้านซ้ายของกุฏิเป็นศาลาการเปรียญ ถัดออกไปเป็นหอฉัน ตามลำดับ ส่วนทางขวาของกุฏิเป็นหอระฆัง ทั้งนี้ กุฏิวัดอินทราวาสเป็นกุฏิปูนชั้นเดียว มีจำนวน 1 หลัง และทำเป็นอาคารทรงไทยที่มีผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หลังคาทรงจั่วมุงด้วยกระเบื้องดินเผา มีปีกนกคลุมโดยรอบ ประดับด้วยยอดฉัตร 3 ชั้น ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ และคันทวยที่รับน้ำหนักโครงสร้างมีลวดลายเป็นรูปพญานาค

ภาพที่ 3.13 กุฏิสงฆ์ วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

3. ศาลาการเปรียญ ในสมัยก่อนวัดอุปประสงค์ของการสร้างศาลาการเปรียญก็เพื่อใช้เป็นที่พักของพระภิกษุสามเณร แต่ต่อมาได้กลายเป็นอาคารที่พระภิกษุสงฆ์และฆราวาสใช้ทำกิจกรรมทางศาสนาต่างๆร่วมกันด้วย

ศาลาการเปรียญของวัดอินทราวาส ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส เป็นศาลาการเปรียญเครื่องปูนก่อชั้นเดียว ยกพื้นเล็กน้อย หลังคาทรงจั่วมุงด้วยกระเบื้องดินเผา บนหลังคาประดับด้วยยอดฉัตร 3 ชั้น ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ เหมือนสถาปัตยกรรมไทยโดยทั่วไป ส่วนกันทวยที่รับน้ำหนักโครงสร้างมีลวดลายเป็นรูปพญานาค ศาลาการเปรียญวัดนี้มีขนาดค่อนข้างใหญ่ เพราะใช้เป็นสถานที่แสดงพระธรรมเทศนา เป็นที่ทำบุญเลี้ยงพระ ทั้งนี้ ศาลาการเปรียญของวัดอินทราวาสยังใช้เป็นที่พักศพอีกด้วย

ภาพที่ 3.14 ศาลาการเปรียญ วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

4. หอฉัน ใช้เป็นที่ฉันอาหารของพระภิกษุสงฆ์ โดยหอฉันของวัดอินทราวาสตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส เป็นอาคารปูนชั้นเดียว ไม่มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่พิเศษ แต่ตรงส่วนหน้าของอาคารปรากฏรูปพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาให้แก่พระภิกษุจำนวน 5 องค์ ซึ่งอาจหมายถึง ปัญจวัคคีย์

ภาพที่ 3.15 หอฉัน วัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2556

จากการที่ได้กล่าวมาข้างต้น วัดอินทราวาส (วัดต้นเกว๋น) อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ แบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 เขต คือ เขตพุทธาวาสกับเขตสังฆาวาส โดยมีกำแพงวัดเป็นเขตในการแบ่ง กล่าวคือ พื้นที่ภายในกำแพงวัดจะเป็นเขตพุทธาวาส ส่วนพื้นที่นอกกำแพงวัดจะเป็นเขตสังฆาวาส ทั้งนี้ วัดอินทราวาสมีเขตธรณีสงฆ์ที่เป็นการประปาของหมู่บ้านต้นเกว๋น และเป็นทุ่งโล่งเตียนซึ่ง สมัยก่อนนั้นเป็นทุ่งนา

สำหรับการวางผังวัดอินทราวาสนั้น มีลักษณะผังแบบแกนเดี่ยว กล่าวคือ วัดอินทราวาส มีการออกแบบผังพุทธาวาสที่มีศาลาจัตุรมุข (มณฑปจัตุรมุข) และพระวิหารทรงพื้นเมืองล้านนา วางเรียงอยู่บนแนวแกนหลักประธานเพียงแนวเดียว นั่นเป็นเพราะวัดในล้านนาไม่เน้นการสร้าง เจดีย์ โบสถ์เหมือนทางภาคกลาง

ความสัมพันธ์ระหว่างเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสของวัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ มีลักษณะแบบชิดข้าง โดยเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาสจะวางประกบชิดกัน และต่างหันหน้าไปทางหน้าวัด ซึ่งเขตสังฆาวาสของวัดอินทราวาสจะวางประกบอยู่ทางด้านซ้ายของเขตพุทธาวาส

สรุปเนื้อหาบทที่ 3 นี้ได้ว่า พุทธจักรวาลคติเป็นระบบหนึ่งของการใช้สัญลักษณ์ ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมาของจักรวาล โลก รวมถึงสรรพสิ่งต่างในจักรวาล ซึ่งมีส่วนในการอธิบาย ปรากฏการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ รวมถึงอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตในโลกและ จักรวาล ต้นกำเนิดของจักรวาลคตินั้นมาจากศาสนาฮินดูของอินเดีย และผสมผสานเข้ากับ พระพุทธศาสนาในเวลาต่อมา เมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาสู่ล้านนา พุทธจักรวาลคติ จึงเป็นส่วนสำคัญในการสร้างความเชื่อต่อการสร้างวัดและวางผังวัดของชาวล้านนา ซึ่งจะมีการจัด วางตำแหน่งทิศทางให้สอดคล้องกับความเชื่อเรื่องจักรวาลในพระพุทธศาสนา โดยสร้าง แบบจำลองของพุทธจักรวาลขึ้นมาเพื่อให้พื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่พิเศษเฉพาะ และเพิ่ม ความศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรม และยังเห็นได้จากบริเวณล้านนาก็ปรากฏการสร้าง พระธาตุหรือเจดีย์บนที่สูงอันเป็นเสมือนเขาพระสุเมรุสัญลักษณ์ศูนย์กลางของจักรวาล การสร้าง พระธาตุไว้บนคอยสูงจึงเป็นแบบจำลองในการอธิบายตำแหน่งที่ตนเองหรือชุมชนอาศัยอยู่ให้มีความ สอดคล้องสัมพันธ์กับจักรวาล ซึ่งชาวล้านนามีความเชื่อว่าการสร้างวัด หรือสิ่งก่อสร้างใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา จะได้รับอานิสงส์ผลบุญที่ยิ่งใหญ่ ส่งผลให้ไปเกิดยังภพภูมิที่ดีหรือ สูงขึ้นกว่าเดิม นอกจากนี้ พุทธจักรวาลคติในล้านนายังเป็นแนวคิดการสร้างอุดมคติสูงสุด ในการปกครองประชาชน และเป็นเครื่องมือในการสร้างอำนาจความชอบธรรมต่อการควบคุมเมือง ต่างๆของกษัตริย์อีกด้วย

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ของล้านนา เป็นประวัติศาสตร์แห่งการต่อสู้ การสร้างความชอบธรรมในการปกครอง รวมถึงการรับเอาคติความเชื่อต่างๆจากผี พราหมณ์ พุทธ มาผสมผสานสร้างสรรค์เป็นวัฒนธรรมของตนแล้วสืบทอดต่อกันมาผ่านเรื่องเล่า ตำนาน พิธีกรรม ซึ่งจะเห็นได้ว่าโลกทัศน์ของชาวล้านนามีความเป็นอิสระ และมีหลากหลายแนวคิดที่เกิดจากการคัดเลือกและผสมผสานความเชื่อต่างๆเข้าด้วยกัน ด้านพระพุทธศาสนาในล้านนานั้น พระสงฆ์มีความรู้แตกฉาน มีการจาริก แปร แต่งคัมภีร์เพื่ออธิบายเรื่องราวต่างๆที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา ดังเช่นคติความเชื่อเรื่องจักรวาลซึ่งเป็นเรื่องที่ยากต่อการทำความเข้าใจ ดังนั้นการถ่ายทอดคติความเชื่อเรื่องจักรวาลจึงต้องอาศัยการอธิบายให้เห็นเป็นรูปธรรมผ่านทางศาสนวัตถุและศาสนสถาน โดยในแต่ละท้องถิ่นก็จะมีรูปแบบเฉพาะที่แตกต่างกันไป ซึ่งเรื่องราวของพุทธจักรวาลคติจะสะท้อนออกมาผ่านกิจวัตรของปัจเจกและสังคม อาจเป็นวัฒนธรรมที่เป็นคตินิยม หรือวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุธรรมก็ได้

ในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดเรื่องจักรวาลคติมิได้เป็นเพียงสัญลักษณ์ทางศาสนา เท่านั้น หากแต่ยังเป็นการจัดองค์ประกอบศิลป์ที่สวยงาม ซึ่งการแบ่งพื้นที่ของวัดโดยทั่วไปแบ่งเป็น 3 เขต คือ เขตพุทธาวาส เขตสังฆาวาส และเขตธรณีสงฆ์ โดยจะให้ความสำคัญกับเขตพุทธาวาสที่เป็นเสมือนพื้นที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์มากที่สุด ในเขตพุทธาวาสนี้จะแสดงพื้นที่สำคัญที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งศูนย์กลาง และมีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีความสูงเด่นจากอาคารอื่นๆ นั่นคือองค์พระเจดีย์ อันเปรียบเสมือนศูนย์กลางจักรวาล ลักษณะเช่นนี้ยังสอดคล้องกับการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจของชนชั้นปกครองในอดีต เห็นได้ชัดเจนจากการวางผังวัดของอาณาจักรร่วมสมัยของล้านนาดังเช่นอาณาจักรสุโขทัย และอาณาจักรอยุธยา ซึ่งการวางผังแบบจักรวาลคติจะเด่นชัดในวัดหลวง และแม้ว่าวัดอินทราวาส อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ จะมีได้เป็นวัดหลวง แต่ก็อาจจะมีการวางผังโดยใช้พุทธจักรวาลคติเช่นกัน ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปในบทที่ 4